CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आ.४१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

९५२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पु. नं.

वेद

नं०

पू. आ.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

No. 74.] [Price Rupee One.

(आरक्षित)

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY SRI KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARṆÂCHÂRYA PAṆḌIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthshâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS IV.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

Registered According to Act XXV. of 1867.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

R
294.5921
PAT

॥ श्रीः ॥

–*–

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५०३६

तृणेनावज्योत्यासिच्याप: पुनरवज्योत्य नि-
धाय त्रिरुद्वासयन्त्युदक् ॥ ३१९ ॥

तदधिश्रितं द्रव्यं तृणेनावज्योतयेत् ।१अवज्योतनं च दृष्टार्थम् । ...वज्योतयति श्रुतं वेदानीति श्रुतिः । अतश्चाधिश्रयणाभावे त...डुलादावनवज्योतनम् । अबासेकोपि च दृष्टार्थः । उदकस्य हि क्षयो यथा स्यान्न पयस इति । पुनरवज्योतनं च उदकक्षयसंवि...यर्थम् । न च यवाग्वामुदकासेको विरोधात् । अवज्योतनं तु तन्त्रे...ा भवति । घृते पुनरुदकासेको न भवत्येव विरोधात् । निधाय ...त्ररुद्वासयत्युदगिति । णमुलयम् ततश्च मुक्त्वा मुक्त्वा त्रिरुद्वासयेत् । ...था च मृताग्निहोत्रे श्रूयते न त्रिःप्रतिष्ठाय हरति यत्त्रिः प्रतिष्ठाप...त् हरेद्देवत्रा कुर्यात् ॥ ३१९ ॥

अस्तमिते जुहोति ॥ ३२० ॥

प्रधानसन्निधेश्चोद्धरणादूदूर्ध्वमस्तमित एव कर्त्तव्यम् । उद्धरणमात्र एव हि वचनमनस्तमित उद्धरतीति ॥ ३२० ॥

वैकङ्कतीं स्रुक्स्रुवं प्रतप्य पाणिना
सम्मार्ष्टि ॥ ३२१ ॥

होमार्थत्वाद्वैकङ्कती स्रुक् प्राप्नोत्येव स्रुवार्थोयमारम्भः ॥३२१॥

पुनः प्रत्यतप्योन्नेष्यामीत्याह ॥ ३२२ ॥

ओ३मुन्नयेति यजमानस्तिष्ठन् ॥ ३२३ ॥

प्रत्याह ॥ ३२३ ॥

चतुरः स्रुवानुन्नयति ॥ ३२४ ॥

चतुर्गृहीतं च होमद्वयार्थमुभयत्रोपयोगात् । अतश्च नाशे चा-

१ अवज्योतनं प्रकाशनम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यतरस्यापि प्रयोक्तृत्वम् । प्राशनं तु शेषसाध्यत्वादप्रयोजकम् । तथा लिङ्गं स यत्स्रुचि परिशिनष्टि तदग्निहोत्रोच्छिष्टमिति ॥३२४॥

स्थाल्यां परिशिनष्टि तद्ब्राह्मणः पिबेत् ॥३२५॥

अब्राह्मणप्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । तद्धै नाब्राह्मणः पिबेदिति वचनात् ॥ ३२५ ॥

उपरि समिधं धारयन्वार्क्षीमध्यधि गार्हपत्यादाहवनीयं हरति मुखमात्रे धारयन् ॥३२६॥

स्रुचं उपरि समिधं धारयन्वार्क्षीम् । न गुच्छगुल्मलता सम्बन्धिनीम् । अध्यधिशब्दः सामीप्य उपरिभावे च गार्हपत्यादाहवनीयं हरति मुखमात्रे स्रुचं धारयन् ॥ ३२६ ॥

मध्ये निगृह्योपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणवतीं स्वर्ग्यां स्वर्ग्यायोपदधामि भास्वतीमिति ॥ ३२७ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये निगृह्य नीचैर्गृहीत्वा पुनरुद्धृत्य मुखमात्र एव उपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिषमित्यनेन मन्त्रेण । समिदाधानं दृष्टार्थम् । अतश्च नैमित्तिकेषु कुशास्तम्बादिषु न भवति ॥ ३२७ ॥

प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति सजूरिति वा ॥ ३२८ ॥

विकल्प श्रुतेः ॥ ३२८ ॥

अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ३२९ ॥

जुहुयादिति वाक्यशेषः ॥ ३२९ ॥

कूर्चे निधाय गार्हपत्यमवेक्षते होष्यन्न-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मिन् ॥ ३३० ॥

कालद्वयोपादानसामर्थ्याद्विकल्पः । होष्यन्वा अस्मिन्वा काल इति । होष्यत अत्रेक्षणमनुपसाद्यैव स्रुचम् । सोनुपसाद्य पूर्वामाहुतिमिति वचनात् ॥ ३३० ॥

तूष्णीमुत्तरां भूयसीम् ॥ ३३१ ॥

स वै कनीय इव पूर्वामाहुतिं जुहोति भूय इवोत्तराम् । उत्तराशब्दश्च देशपरोपि द्रष्टव्यः । अथ योत्तरास्विष्टकृद्भाजनमेव सा तस्मात्तामुत्तरार्द्धे जुहोतीति ॥ ३३१ ॥

भूयिष्ठं स्रुचि ॥ ३३२ ॥

परिशेषयतीति वाक्यशेषः ॥ ३३२ ॥

द्विः प्रकंप्य निदधाति ॥ ३३३ ॥

स्रुचं कुर्चे ॥ ३३३ ॥

उपमृज्य स्रुचं कूर्चे निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम् ॥ ३३४ ॥

अप उपस्पृश्य ॥ ३३५ ॥

उपमार्जनं च स्रुगग्रस्य । मध्ये द्रव्यस्य विद्यमानत्वात् । स्रुगग्रमुपमृज्य कूर्चस्योत्तरे प्रदेशे निमार्ष्टि नमो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण । स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानं निमार्ष्टि । अतश्चोत्तानेनैव पाणिनोपमार्जनम् । अपामुपस्पर्शनं पित्र्यत्वे सत्यपि प्राचीनावीत्यादि व्युदासार्थम् ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥

इतरयोश्च पुष्टिकामः स्थाल्याः स्रुवेणेह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजां रमयतु प्रजा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पतिः अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वाहेति गार्हपत्ये ॥ ३३६ ॥

इतरयोरग्न्योः पुष्टिकामो जुहोति । च शब्दादपुष्टिकामश्च । स्थाल्याः स्रुवेणोहपुष्टिमित्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्ये ॥ ३३६ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ३३७ ॥

अग्नयेन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ ॥३३८॥

जुहोति ॥ ३३८ ॥

तूष्णीं द्वितीयाम् ॥ ३३९ ॥

अनामिकया द्विः प्राश्नाति ॥ ३४० ॥

स्रौचं द्रव्यम् ॥ ३४० ॥

उत्सृप्य निर्लेढ्याचम्योत्सिञ्चति देवान् जिन्व पितॄन् जिन्व तृतीयामुदुक्षति सप्तऋषीन् जिन्वेति ॥ ३४१ ॥

उत्सृप्येति पात्रान्तरे नीत्वा । सृपिर्हि गत्यर्थः । चमुभक्षणे भक्षयित्वा द्रव्यपात्रं निर्लेढि लिह आस्वादने जिह्वया आस्वादयति तत उत्सिञ्चति । देवाञ्जिन्व पितॄञ्जिन्वेति । तृतीयां सप्तऋषीञ्जिन्वेति तृतीयामिति स्रुग्विषयम् । ततश्च भेदेन द्विः कृत्वः पूर्वं तृतीयं पुनः तदुत्पोत्सिञ्चति ॥ ३४१ ॥

चतुर्थीं कूर्चस्थाने त्रिर्निर्षिञ्चत्यग्नये पृथिवी-क्षिते स्वाहा पृथिव्या अमृतं जुहोमिस्वाहा ऽमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति ॥ ३४२ ॥

चतुर्थींस्रुचं पूरयित्वा कूर्चस्थाने त्रिःकृत्वो निषिञ्चति । अ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्नये पृथिवीक्षित एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रति मन्त्रं वाक्यभेदात् ॥३४२॥

स्रुक्स्रुवमाहवनीये प्रतप्य निदधाति ॥३४३॥

गार्हपत्ये संस्कारप्राप्ते आहवनीय उच्यते ॥ ३४३ ॥

समिध आदधाति सर्वेषु यथा पर्युक्षित;
समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दीदिहि समेद्धा ते
अग्ने दीद्यासमिति ३४४ ॥

सर्वेष्वग्निषु । यथा पर्युक्षितमिति क्रमार्थम् । स चायं मन्त्रो ब्राह्मणहस्तादिषु समवेतवचनत्वाद्विपरिणस्यते । ननु च प्रकृतौ विपरिणामो न युज्यते । यागसाधनभूताग्निविकारत्वाददोषः ॥३४४॥

वाग्यतो दोहप्रभृत्याहोमात् क्षीरहोता चेत् ॥३४५॥

क्षीरहोता प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयाऽध्वर्युरुच्यते। चेच्छब्दो यद्यर्थः । यदि वाग्यतो यद्यवाग्यत इति । अतश्चाध्वर्योदोहप्रभृति वाग्यमविकल्पः ॥ ३४५ ॥

प्रातर्जुहोत्यनुदिते ॥ ३४६ ॥

सायं होमोऽनुविहित इदानीं प्रातर्होमस्य विशेषानुकथनं क्रियते प्रातर्जुहोत्यनुदित इति। अत्र च यत्र यत्र प्रातर्ग्रहणं तदेव प्रातरितरत्सामान्यम् । किञ्चिदधस्तादभिहितं किञ्चिदत्र तच्चोभयोरपि होमयोर्द्रष्टव्यम् । तच्चैवमभिधीयते कर्मैकत्वज्ञापनार्थम् । सायारम्भं प्रातरपवर्गमिदमेकं कर्मेति । तत्कुतः । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यभिधाय सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीति कालविधानम् । तथा दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति होमानुवादेन दध्यादि विधानम् । तथा अग्निर्ज्योतिरिति सायम् । सूर्यो ज्योतिरिति प्रातः । एवं सति सायं प्रातः सम्बद्धहोमाविषयोऽग्निहोत्रशब्दस्तेन विशिष्टद्रव्यदेवताकालीनमिदमेकं कर्म । तदेतद्विनियुज्यते अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । आग्नेयी सायमाहुतिः । सौरी प्रातराहुतिः । सायं जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति वचनात् । अथ प्रातः सूर्योज्योतिरिति । अत्र च कालभेदा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दङ्गानां भेदेनानुष्ठानम् । तदेतत्सूत्रकारेणापि प्रदर्शितम् आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वादिति। एवं च सति कुण्डपायिनामयनादिषु प्रधानाहुतीभेदेन । अङ्गानि तु तन्त्रेण कालैकत्वात् । तथा च सूत्रकारेण केचिद्धर्माः सायं होमसन्निधौ विहिताः केचित्प्रातर्होमसन्निधावि-ति कर्मैकत्वज्ञापनायैव ॥ ३४६ ॥

अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्योपविशति यजमानः ॥३४७॥

स चायं प्रवेशः साधारणः। प्रातरित्यविशेषितत्वात् ॥३४७॥

पत्नी च यथा देशम् ॥ ३४८ ॥

योऽस्या देशः प्रदेशान्तरे विहितः प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्येति । पत्न्युपवेशनं च विधीयते। अवाचमनावसरविधित्सया अवाचनश्चोभयत्र ॥ ३४८ ॥

अप आचामति वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानꣳ सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यं मयि व्रतमिति ॥ ३४९ ॥

अप आचामति यजमानो वृष्टिरसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३४९ ॥

वाचं विसृज्य पुनराचामति विद्युदसि वृश्च मे पाप्मानं जह्यपो ऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषु मे व्रतमिति ॥ ३५० ॥

वाग्यमस्य च पदार्थधर्मत्वात् सर्वान्ते विसर्गः । अतश्च पूर्वेणाचमनेन वाग्यमनमुत्तरेण विसर्गः । विसर्गस्य ग्रहणपूर्वकत्वात् मन्त्रलिङ्गाच्च । सत्येन व्रतमुपैमीति व्रतशब्देन च वाङ्नियमोभिधीयते । तस्य च विसर्गः प्रागतीत्य निष्क्रमणात् ॥ ३५० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आरी

उन्नयामीत्याह प्रातः ॥ ३५१ ॥

उन्नेष्यामीत्यस्य स्थाने उन्नयामीति ॥ ३५१ ॥

प्राक्सं(स्थं) समित्पर्युक्षणं धाराचोभयत्र वा ॥ ३५२ ॥

वेत्युक्तत्वात् उभयत्र वा प्राक्संस्थं समित्पर्युक्षणं भवति ॥ ३५२ ॥

अग्निशब्दे सूर्यः ॥ ३५३ ॥

सायं होममन्त्रेषु यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः प्रयोक्तव्यः । समाम्नायप्रदर्शनार्थं चैतत् । समाम्नाये यत्राग्निशब्दस्तत्र सूर्यशब्दः प्रयुज्यते । नाग्निपराग्निकयोरपि होममन्त्रयोः ॥ ३५३ ॥

रात्र्युषसान्हेति वा ॥ ३५४ ॥

रात्रिशब्द उषसेति वा प्रयोगः अन्हेति वा ॥ ३५४ ॥

ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः ॥ ३५५ ॥

अनेन मन्त्रेण प्रातर्होमस्तत्र च यदि रात्रौ हुतमग्निज्योतिरिति प्रातः तदा प्रातः सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः इति वा जुहोति । एवं हि श्रूयते अथ प्रातः सूर्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति । पुनश्चाहाथ प्रातर्ज्योतिः सूर्यः सुर्योज्योतिः स्वाहेत्यतश्च मन्त्रौ विकल्पितौ ॥ ३५५ ॥

प्रथमास्तमिते पर्युदयं च स्वर्गकामस्य ॥ ३५६ ॥

अस्तमितमात्रे उदयसन्निकृष्टे च स्वर्गकामस्य जुहुयात् । स चायं गुणफलसम्बन्धो न कर्मफलसम्बन्धः ॥ ३५६ ॥

तमोऽभ्यये सायं जुहुयाद्व्यति प्रातरायु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्कामस्य ॥ ३५७ ॥

तमोऽभ्यागमे सायमायुः कामस्य जुहुयात् । विगच्छति च तमसि प्रातः ॥ ३५७ ॥

अन्तः पशौ पशुकमास्य सायं प्रातः ॥ ३५८ ॥

सायं प्रविष्टेषु पशुषु पशुकामो जुहोति । प्रातश्चानिःक्रान्तेषु ॥ ३५८ ॥

शयाने श्रीकामस्य प्रातः ॥ ३५९ ॥

शयाने जनपदे श्रीकामस्य जुहुयात् ॥ ३५९ ॥

प्रथमसमिद्धे धूप्यमाने प्रजासु निहत्येव सहसान्नमत्स्यतः ॥ ३६० ॥

समिद्धमात्रे धूप्यमाने चाग्नौ यो नाम प्रजासु निहत्येवान्नमत्तुमिच्छति स एवं स्वरूपेऽग्नौ जुहोति । तच्चैतत् क्षत्रियाविषयं न ब्राह्मणवैश्ययोर्जनपदस्य सम्भवः ॥ ३६० ॥

भूयिष्ठार्चिषि गृहीत्वेव सहसा ॥ ३६१ ॥

यो नाम गृहीत्वेव अधिष्ठायेवान्नमत्तुमिच्छति स एवं स्वरूपेऽग्नौ जुहुयात् । तदपि क्षत्रियविषयमेवोक्तहेतुत्वात् ॥ ३६१ ॥

प्रदीप्ततमे श्रीयशस्कामस्य ॥ ३६२ ॥

अथ यत्रैतत्प्रदीप्तो भवति तत्र श्रीयशस्कामो जुहुयात् । तच्चैतद्वर्णत्रयविषयमपि भवति ॥ ३६२ ॥

अर्चिः प्रत्यवाये मैत्रेणान्नमत्स्यतः ॥ ३६३ ॥

अथ यत्रार्चींषि प्रत्यवयन्ति तत्र मैत्रेणान्नमिच्छन् जुहोति । एतदपि सर्ववर्णविषयमेव ॥ ३६३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अङ्गारेषु चाकश्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥३६४॥

जुहुयात् । तच्चैतद्ब्राह्मणविषयमेव न हीतरयोर्ब्रह्मवर्चससंबन्धोस्ति ॥ ३६४ ॥

पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा ॥ ३६५ ॥

जुहोति ॥ ३६५ ॥

यवाग्वा ग्रामकामः ॥ ३६६ ॥

तण्डुलैर्बलकामः ॥ ३६७ ॥

दध्नेन्द्रिय कामः ॥ ३६८ ॥

अनधिश्रयणे च श्रुतिसामर्थ्याभ्याम् ॥ ३६९ ॥

न दध्यधिश्रयेदिति श्रुतिः । सामर्थ्यं च दधित्वमेवापैति । श्रुत्युपादाने सति सामर्थ्यग्रहणं क्रियमाणं तण्डुलार्थं भवति । दध्यधिश्रयणप्रतिषेधश्च लिङ्गम् । अनुवादो ह्ययम् ॥ ३६९ ॥

घृतेन तेजस्कामः ॥ ३७० ॥

जुहुयात् ॥ ३७० ॥

संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे ॥३७१॥

एतेषां द्रव्याणां कामसंयोगे सति संवत्सरं जुहुयात् । एवं किल कामः समृध्यते । संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्येति श्रुत्वात् ॥ ३७१ ॥

सायं प्रातर्वा ॥ ३७२ ॥

वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते । सायं प्रातर्वा कामसंयोगेन जुहोति न संवत्सरम् । अग्निहोत्रं हि सायं प्रातः परिसमाप्यते । तत्र चायं गुणसम्बन्धः । तस्मात्सायं प्रातरेवेति । संवत्सरसंमिता वै व्रतचर्येत्ययमन्यविषयोर्थवादः । अग्निविकल्पेषु संवत्सर इ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्यते । तत्र अग्निविकल्पान्प्रकृत्याह एतेषामेकः संवत्सरमुपेत्सेदिति ॥ ३७२ ॥

दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु ॥ ३७३ ॥

अयं च द्वारनियमो अग्निहोत्रे इष्ट्यां च । तत्रैव हि श्रूयत इति ॥ ३७३ ॥

सायं प्रातराहवनीयस्यासनोपस्थाने ॥ ३७४ ॥

यदेवसायं प्रातराहवनीयमुपतिष्ठत उपचास्त इति वचनात् । पूर्वमुपस्थानं पश्चादासनम् । अल्पाच्तरमिति कृत्वा पूर्वमासनमुक्तमाचार्येण । तच्चैतदुपस्थानं प्राक्पर्युक्षणाद्भवति । हुते हि पर्युक्षणमुक्तम् । हुते च धारावर्जमिति । उपस्थाने च पूर्वमक्रियमाणे हुतशब्द औपचारिकः स्यात् । वात्सप्रोपस्थानं तस्मादपि पूर्वतरम् । काण्वानां हि समिदाधानमन्त्रसमनन्तरं वात्सप्रमन्त्राणां पाठः ॥ ३७४ ॥

शय्यासनं वा गार्हपत्ये ॥ ३७५ ॥

अथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमास्ते वा शेते वेति वचनात् ॥ ३७५ ॥

संव्रजन्मनसोपस्मृत्य दक्षिणाग्निम् ॥ ३७६ ॥

अथ यत्रैव संव्रजन्नन्वाहार्यपचनमुपस्मरेदिति । तच्चैतत्परिसमाप्योत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणम् ॥ ३७६ ॥

अनशित्वा प्रातर्मुहूर्त्तं सभासनं सभ्यस्य ॥ ३७७ ॥

अथ प्रातरनशित्वा मुहूर्त्तं सभायामसित्वापि कामं पल्ययेतेति वचनात् ॥ ३७७ ॥

भस्मोद्धृतमुपेयात् ॥ ३७८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ यत्रैव भस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत् तदेव तस्योपस्थानमिति। एतच्च पाठानुपूर्व्यात्प्रातरेव ॥ ३७८ ॥

स्वयं वा जुहुयात् ॥ ३७९ ॥

अध्वर्युर्वेति विकल्पः ॥ ३७९ ॥

उपवसथे नियमः ॥ ३८० ॥

स्वयं होमित्वस्य । स यो हैवं विद्वान् स्वयमुपवसथे जुहोतीति वचनात् । स चायमुपवसथसंयोगेनैव नियम इति ॥ ३८० ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनभाष्ये
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चमोऽध्यायः ।

चातुर्मास्यनिरूपणम् ।

अग्निहोत्रान्तानि कर्माण्यनु विहितानि इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठक्रमेण चातुर्मास्यानामनु विधानं क्रियते । श्रुतिक्रमः प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवासेति । मन्त्रक्रमः प्रघासिनो हवामहे प्रभृति । तत्रैतदादिसूत्रम् ।

चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम् ॥ १ ॥

१चातुर्मास्यशब्दः कर्मणो नामधेयम् । स च चातुर्मास्यैर्यजतेति यजति शब्दसामानाधिकरण्यात् यजति नामधेयम् । अतश्च दर्विहोमास्तदङ्गम् । तत्र चाग्नेयादीनि सौर्यान्तानि प्रधानानि तेषामन्तराये प्रयोक्तृत्वं, न दर्विहोमानाम् । यद्यपि चानेककर्मसन्निधौ चातुर्मास्यशब्दः श्रूयते तथापि यजति शब्दसामानाधिकरण्यादाग्नेयादिष्वेव वर्त्तते । तेषां प्रयोगः प्रारम्भः फाल्गुन्यां भवति । फाल्गुनी शब्देन च पौर्णमास्यभिधीयते । फाल्गुनी चैत्री वैशाख्याषाढीति च पौर्णमासीषु रूढाः शब्दाः । अतश्चातुर्मास्यानां प्रयोगः फाल्गुन्यां कर्त्तव्य इति सूत्रार्थः२ ॥ १ ॥

---

१ चातुर्मास्यशब्देन वक्ष्यमाणानि वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयसंज्ञानि चत्वारि पर्वाण्यभिधीयन्ते, चतुर्षु मासेषु भवन्तीति व्युत्पत्त्या तत्र भावाधिकारे 'चतुर्मासाद्यन्ते ण्यो वक्तव्य इति वार्तिकाद्यञि निष्पन्नस्य तस्य यागधेयत्वमेवोचितमिति भावः ।

२ तथा च शाङ्खायनः 'फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रयोगश्चातुर्मास्यानां चैत्र्यां वा, वैश्वानरपर्जन्येष्टिः पूर्वस्याम् पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वैश्वदेवम्' इति । आपस्तम्बः 'फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन' इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन् ॥ २ ॥

वैश्वानर इति च गुणात्तद्धितः सौविष्टकृत इति वत् । अत्र हि गुणिनी देवता अग्निः । सा हि याज्यानुवाक्यासु दृश्यते । वैश्वानरोऽजीजनदग्निर्नो न व्यसीमिति । तथा पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यामिति । तथा च वैश्वानरः पशुपुरोडाश इति प्रकृत्याह यदग्नय इति स्यादतितद्दर्चयोरिति । तथा चाभ्युदयेष्ट्यां पठ्यते अग्नये पथिकृते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालमग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति पठिते सूत्रकारेण गुणादेव तद्धितः प्रदर्शितः इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालो वैश्वानराश्चेति । एवं च सति यत्र यत्र वैश्वानरश्रवणं तत्र तत्राग्निर्गुणिनी देवता द्रष्टव्या । यथा यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वानरं निर्वपेदिति । वैश्वानरपार्जन्यौ निरुप्येच्छन्नित्यत्रेच्छया वैश्वानरपार्जन्याविच्छयान्वारम्भणीया । यत्कारणं वैश्वानरपर्जन्यौ प्रकृत्य द्विहविष्कान्वारम्भणीयेत्यामनन्ति । अनन्वारम्भणीयायां आन्वारम्भणीयशब्दः तत्कार्यलक्षणार्थः । तेनेच्छयान्वारम्भणीयां करोति इच्छया वैश्वानरपार्जन्याविति ॥ २ ॥

वैश्वानरो द्वादशकपलश्चरुरुत्तरः ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यातम् । सा चैषान्वारम्भणीया सत्यपि यजतित्वे चातुर्मास्याङ्गभूता न चातुर्मास्यशब्दवाच्येति । यथा पौर्णमासान्वारम्भणीया न पौर्णमासशब्दवाच्या एवमिहापि । तथा च सत्यन्तराये अप्रयोक्तृत्वमस्याः ॥ ३ ॥

आग्नेयः सौम्यश्चरुः सावित्रो द्वादशक
पालो ऽष्टाकपालो वा सारस्वतश्चरुः
पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानाम् ॥ ४ ॥

स च प्रपिष्टानां भवति । एवं हि श्रूयते । तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति । एतच्च दर्शपूर्णमासप्रकरणपरिपठितमपि वाक्येन प्रकरणमुल्लङ्घ्य यत्र पूषा तत्र नीयते पेषणम् ॥ ४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विदेवतोपि नियमसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

यत्रापि पूषा सद्धितीयस्तत्रापि पेषणं भवत्येव । कुतो नियमसामर्थ्यात् । पूष्णो नियोगतः पिष्टता प्रतिपाद्यते । इतरस्येन्द्रस्याग्नेर्वा अनियम इति ॥ ५ ॥

अर्द्धपिष्टं वोभयसामर्थ्यात् ॥ ६ ॥

वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते । यत्र पूषा सद्धितीयस्तमर्द्धपिष्टं कुर्यात् । उभावपि ह्येवं सङ्गतार्थावुचितार्थौ भविष्यतः । पिष्टं पूष्ण इतरस्यापिष्टमिति ॥ ६ ॥

सौमापौष्णदर्शनाच्च ॥ ७ ॥

अपिच सोमापौष्णो नेमपिष्टानां दर्शयति । सौमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टानां पशुकाम इति ॥ ७ ॥

अपिष्टो वा देवतान्यत्वात् ॥ ८ ॥

अपिष्टो वा भवति । द्विदेवत्यो न पिष्यते । कुत एतद्देवतान्यत्वात् । न ह्याग्नापौष्ण ऐन्द्रापौष्णे वा पूष्णो देवतात्वम् । यत्र पूषपदात्तद्धित उत्पद्यते तत्रैव पूष्णो देवतात्वं न पदान्तरात् । न च पदान्तरसत्यपेक्षात्पूषपदात्तद्धितोत्पत्तिः । सापेक्षत्वात् । सापेक्षं चासमर्थं भवति । समर्थानां प्रथमाद्वेति तद्धितोत्पत्तिरुक्ता । तस्माद्यत्र केवलः पूषा तत्रैव पेषणमिति ॥ ८ ॥

सोमापौष्णे वचनात् ॥ ९ ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तद्विशिष्टविधानम् । सोमापौष्णदेवत्यश्चरुरर्द्धपिष्टानां पशुकामस्य भवतीति वचनं तत्र दर्शनमिति ॥ ९ ॥

एतानि सर्वत्र ॥ १० ॥

एतानि पञ्च हवींषि सर्वत्र भवन्ति । सर्वशब्देन वरुणप्रघासा महाहविः शुनासीरीयं च ग्रहीतव्यम् । तत्र हि प्रतिपर्व वचनं भवति । अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ १० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः ॥ ११ ॥

स्वतवद्गुणविशिष्टानां मरुतां सप्तकपालः कर्तव्यः ॥ ११ ॥

मरुतो वा ॥ १२ ॥

वैश्वदेवी पयस्या ॥ १३ ॥

एतत्प्रकृतित्वं च कैश्चित्पयस्यान्तर इष्यते । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपमिव । येन प्रकृतितो विकृतौ धर्मप्रसव इष्यते । न विकृतितः प्रकृतौ । प्रकृतौ च दाक्षायणे धर्मवती पयस्या विद्यते । अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्येति । धर्माश्चास्या विहिताः । शृते वा दध्यानयतीति तथा वाजिनमनाज्यलिप्तं निषिञ्चति उत्करेकरोति । वाजिनयागश्च भक्षान्तः सधर्मको विहितः । एवं च सति प्राकृत्या एव पयस्यायाः सकाशात् वैकृत्यां धर्मप्रवृत्तिर्युक्तरूपेति । तथा च सूत्रकारप्रस्थानम् । अग्नौ पयस्याया उपांशुत्वं विहितं उपांशुकाण्डे वायव्योग्नौ मैत्रावरुणी चेति । वैश्वदेविकपयस्याप्रकृतित्वे हि उपांशुत्वं प्राप्नोत्येव न विधेयमिति ॥ १३ ॥

द्यावापृथिवीय एककपालः ॥ १४ ॥

एतत्प्रकृतित्वं चैककपालानामित्युक्तमेव ॥ १४ ॥

एतद्वैश्वदेवम् ॥ १५ ॥

अस्य पर्वणो वैश्वदेवमितीयं संज्ञा । असौ च संव्यवहारार्था प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवमित्यादौ ॥ १५ ॥

प्राचीनप्रवणे ॥ १६ ॥

तच्च प्राचीनप्रवणे कर्त्तव्यम् । दर्शपूर्णमासयागधर्मत्वेन सम्प्राप्तौ प्राचीनप्रवणविधानम् ॥ १६ ॥

अहतवासाः पत्नी च ॥ १७ ॥

नियमार्थमेतदुक्तम् ॥ १७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ते एव वरुणप्रघासेष्वपि ॥ १८ ॥

एवकारकरणाच्च व्यक्तिविवक्षेयम । एवं च सति वरुणप्रघासेषु तेषामेव प्रतिपत्तिः । तथा च नाशङ्कोशङ्कौ वैश्वदेवधर्मित्वेनाहतवासः परिधानं भवत्येव । प्रतिपत्तिस्तु न कर्त्तव्या ॥१८॥

त्रेधा बर्हिः सन्नह्य पुनरेकधा ॥ १९ ॥

सन्नहनं कर्त्तव्यम् ॥ १९ ॥

कुशप्रस्वः प्रस्तर उपसन्नद्धः ॥ २० ॥

प्रस्वः प्रस्तरं गृह्णातीति वचनात् ॥ २० ॥

आसाद्याग्निमन्थनम् ॥ २१ ॥

आसाद्य हवींष्यग्निमन्थनं कर्त्तव्यम् । आसाद्य हवीꣳष्यग्निं मन्थतीति वचनात् । तथैवमभिहितेपि सम्मर्शनान्त एव कर्त्तव्यम् । प्रकृतावपि हि श्रूयते । आसाद्य हवीꣳषि सम्मृशतीति । ल्यबादिष्टप्राकृतवैकृतसन्निपाते सन्निवेशे हि पूर्वं प्राकृतं कर्त्तव्यमित्युक्तमाचार्येण । प्राकृतं च विकृताविति । तथा च पशुसमञ्जनस्य पूर्वꣳ समनक्तीति । उत्तराघारमाघार्य जुह्वा ध्रुवाꣳ स मनक्तीति हि प्रकृतावुक्तं तन्मा भूदिति पशुसमञ्जनस्य पूर्वकालतोच्यते ॥२१॥

अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोति ॥ २२ ॥

वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन् ॥ २३ ॥

शकले करोति ॥ २३ ॥

उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोः ॥ २४ ॥

उर्वश्यसीत्यनेन मन्त्रेण कुशतरुणयोरुपर्यधरारणिं करोति ॥ २४ ॥

आयुरसीत्युत्तरवाज्यस्थाली सꣳ स्पृश्य पुरू-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रवा इत्यभिनिधानं तयोः ॥ २५ ॥

अधरारण्यामभिनिधानं करोति पुरूरवा इत्यनेन मन्त्रणे ॥२५॥

अग्नये मथ्यमानायानुवाचयति ॥ २६ ॥

मथ्यमानायानुवाचनं कारयति । अनुवाचनं हि निर्ज्ञातकर्तृकं तेनाध्वर्योः प्रैषदानेऽधिकारः । अन्यत्र तु प्रैषार्थ इत्युक्तम् ॥२६ ॥

मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ २७ ॥

पुनः प्रदक्षिणं चाप्रदक्षिणं च ॥ २७ ॥

जाते जातायेति ॥ २८ ॥

जाते ऽग्नौ जातायेत्यनुवाचयति । सापेक्षत्वाच्चाग्नय इत्यनुवर्त्तते ॥ २८ ॥

प्रह्रियमाणायेति प्रास्यन् ॥ २९ ॥

अग्नावग्निं प्रास्यन् अग्नये प्रह्रियमाणायेत्यनुवाचयति ॥२९॥

भवतन्न इति प्रास्यति ॥ ३० ॥

अग्नावग्निम् ॥ ३० ॥

अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेण ॥ ३१ ॥

स्थालीग्रहणं च पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारव्युदासार्थम् । स्रुवग्रहणं च प्रचरणी व्युदासार्थम् । ते हि सर्वहोमेष्वेव विहिते इति ॥ ३१ ॥

नवप्रयाजं नवानुयाजम् ॥ ३२ ॥

वैश्वदेवं भवति । नवानुयाजं भवतीति वचनात् । पञ्चमाभ्यासेन नवसंख्याप्रयाजानामित्युक्तमेव ॥ ३२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वरुणप्रघासा महाहविश्च ॥ ३३ ॥

ननु वैश्वदेवधर्मित्वेन नवप्रयाजानुयाजता प्राप्तैव । आधिक्यहविः सम्बन्धार्थमित्यदोषः । तथा च मारुत्या अपि नवप्रयाजता भवति । इतरेषामप्यन्तराय इति । अपरेत्वन्तराये अङ्गानुष्ठानं नेच्छन्ति । समुदायस्य ह्यङ्गसम्बन्ध इति । तेषामपि मारुत्यर्थम् नवप्रयाजता वक्तव्या । तत्रोपसंहारोमा भूदिति वरुणप्रघासा महाहविश्चेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

त्रीणि समिष्टयजूꣳषि जुहोति देवा गातुविदो यज्ञ यज्ञमेष त इति ॥ ३४ ॥

इहचोत्पन्नसंयोगात्संख्याया अभ्यासेन त्रित्वम् । वैश्वदेवधर्मित्वेन च वरुणप्रघासेषु महाहविषि च समिष्टयजुषां त्रित्वम् ॥ ३४ ॥

पशौ च ॥ ३५ ॥

त्रीणि समिष्टयजूꣳषि भवन्ति ॥ ३५ ॥

यां आवह इति वा पशौ ॥ ३६ ॥

मन्त्रविकल्पश्चायम् । पशूद्देशेन समिष्टयजुषां त्रित्वमभिहितम् । अग्नीषोमीयस्य च दक्षिणाग्निहोमान्तता वाचनिकी । अतश्च त्रित्वमितरपश्वर्थं, मा भूत्त्रिवत्वविधानानर्थक्यमिति ॥ ३६ ॥

एकं वा वैश्वदेवे ॥ ३७ ॥

वचनाद्विकल्पः ॥ ३७ ॥

पर्वसꣳस्थासुवपनं वा प्रागन्त्यात् ॥ ३८ ॥

पर्वसꣳस्थासु वपनं वा भवति, भवेच्चेत्प्रागन्त्याद्भवति । न हि तद्विहितमिति ॥ ३८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१अपरेण दक्षिणाग्निं दक्षिणं गोदानमुन्दति सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ॥ ३९ ॥

गर्भादीयत इति पृथिव्यां दीयत इति शयनकाले । उन्दयति क्लेदयति तिम्मयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

त्रैण्याशलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इति ॥ ४० ॥

त्रैणी शलली प्रसिद्धा । तया केशविनयनं कृत्वा त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधात्योषध इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४० ॥

त्र्यायुषमिति यजमानो जपति ॥ ४१ ॥

त्र्यायुषमित्यमुं मन्त्रं यजमानो जपति ॥ ४१ ॥

शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति वपति ॥ ४२ ॥

लोहशब्देन ताम्रमभिधीयते । लोहित इव ह्यग्निरित्यर्थवादात् ॥ ४२ ॥

एवं पश्चादुत्तरश्च ॥ ४३ ॥

उन्दनादि कर्त्तव्यम् । क्षुरादानं तु कृतत्वान्न भवति जपश्च ॥ ४३ ॥

गृहेषु पौर्णमासः समारूढनिर्मथि तयोस्तथा चेत् ॥ ४४ ॥

---

१ दक्षिणाग्नेरपरस्यां दिशि प्राङ्मुखोपविष्टस्य यजमानस्य दक्षिणं गोदानं दक्षिणकर्णसमीपवर्तिनं शिरःप्रदेशमद्भिः क्लेदयतीत्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गृहेषु पौर्णमासं कर्त्तव्यम् समारूढनिर्मथितयो रग्न्योस्तथा चेदिति । यदि समारोपानिमर्थनेस्तः । न च वैश्वदेवे समारोपानिर्मन्थने विहिते । दस्माच्चेच्छब्दो यत्रार्थः । यत्र समारोपनिर्थन्थने विहिते । ते च वरुणाप्रघासेषु साकमेधेषु च । अथ केशश्मश्रून्वा समारोह्याग्नी उदवसायेव ह्येतेन यजते इति ॥ ४४ ॥

प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवम् ॥ ४५ ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ ४५ ॥

एकेऽधः प्राङ्शायी मध्वाश्यृतुजायोपायी मांसस्त्र्यनृतानि वर्जयेदुदकाभ्यवायं च प्रागवभृथात् ॥ ४६ ॥

विकल्पमिच्छन्ति । एके मांसादीनि नियोगतो वर्जयेत् । अधः शयनादीनां सर्वेषामेव विकल्प इति सम्प्रदायः ॥ ४६ ॥

आषाढ्यामयन्ते योनिरिति समारोह्योदवसाय निर्मथ्य वरुणप्रघासाः ॥ ४७ ॥

आषाढीशब्देन च चतुर्मासोपलक्षितकालविधानम् । अथ यदेष एतैश्चतुर्थे मासि यजत इति श्रुतत्वात् । तथा च सहकारिवचनम् । पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासा इति । अयन्तेयोनिरित्यनेन मन्त्रेण समारोह्याग्नी । कुत एतत् । अन्यत्र दर्शनात् । समारोह्याग्नीशालास्तम्भमिति । क्व समारोह्य अरण्योस्तत्कुतः अन्यत्र दर्शनादेव । समारोपणं हि प्रकृत्योच्यते ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योरिति । तेन सूत्रत्रयसिद्धः समारोपः । क्वचिन्मन्त्रः क्वचिदग्नी क्वचिच्चारणी इति । इह च गार्हपत्य एव समारोपः । तत्र ह्याहवनीत्योऽप्यन्तरा गर्भिणी न्यायेनास्तीति द्विवचनमग्नी इति । अपरे तु भेदेन कुर्वन्ति । उत्पूर्वो वस्यतिः प्रदेशान्तरगमने वर्त्तते । निर्मथ्य वरुणप्रघासाः कर्त्तव्या इति वाक्यशेषः । वरुणप्रघासा इति बहुवचनमवयवभेदापेक्षया ॥ ४७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निस्तुषामभ्रष्टयवानां करम्भपात्रकरणम् ॥ ४८ ॥

पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां दक्षिणाग्नौ आमभ्रष्टयवानां करम्भपात्राणि कर्त्तव्यानि । दक्षिणाग्निग्रहणं च गार्हपत्यव्युदासार्थम् । निस्तुषग्रहणं च फलीकरणव्युदासार्थम् । एवं हि श्रूयते अथ पूर्वेद्युरन्वाहार्यपचने निस्तुषानि यवान्कृत्वा तानीषदिवोपतप्य तेषां करम्भपात्राणि कुर्वन्तीति । श्रपणामात्रमेव च दक्षिणाग्नौ पर्यग्निकरणं तु गार्हपत्यादेव । गार्हपत्ये संस्कारा इति वचनात् ॥४८॥

यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकानि ॥ ४९ ॥

यावन्तो गृह्याः स्युरिति वचनात् । एकाधिकानि एकेनातिरिक्तानि भवन्तीति वचनात् ॥ ४९

प्रजायां वा जातश्रुतेः ॥ ५० ॥

प्रजायां वा सम्माय कर्त्तव्यानीति । प्रजासम्मितानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः । कुत एतत् । जातश्रुतेः । तद्याश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्याश्चाजातास्ता उभयीव ऋणपाशात्प्रमुञ्चतीति । पूर्वं गृह्यशब्दाविशेषादभिहितम् । तद्याश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्याश्चाजातास्ता उभयीर्वरुण इति विशेषावगतिः । तस्मात्प्रजा सम्मितान्येव कर्त्तव्यानीति ॥ ५० ॥

अप्रजस्याकरणे प्राप्ते द्विप्रजस्यैकप्रजस्य च प्रजासंख्यायां प्राप्तायामिदमाह—

त्रीणि वा नित्यत्वात् ॥ ५१ ॥

द्विप्रजैकप्रजानां त्रीणि कर्त्तव्यानि । बहुत्वविशिष्टं हि श्रवणम् करम्भपात्राणि कुर्वन्तीति । नित्यं च त्रिषु बहुवचनम् । न चैष प्रजा संस्कारः । क्रत्वर्थानि ह्येतानि क्रतुं प्रकृत्याम्नायन्ते । अतश्च द्विप्रजैकप्रजाप्रजानां त्रीण्येकाधिकानि कर्त्तव्यानि ॥ ५१ ॥

मेषमिथुनं च ॥ ५२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रापि मेषं च मेषीं च कुर्वन्तीति वचनात् । पूर्वेद्युरेव कुर्वन्तीति केचित् । तदयुक्तम । तत्रापतियमेकः शब्दः स कालविषयो वा भवति द्रव्यविषयो वा । यदि कालविषयो न यवमयता प्राप्नोति द्रव्यविषये न कालनियम इति । तत्र द्रव्यविषयता युक्ता । कालविषये हि सत्यज्ञानां प्रधानकालता बाधः । तथाचानुवदन्ति यवमयौ भवत इति । तस्मादुत्तरेद्युरेव मेषमिथुनकरणम । तत्रापीति शब्दस्य द्रव्यविषयत्वात् । अधिकृतत्वादिदमुच्यते ॥ ५२ ॥

अनैडकीरूर्णाः प्रक्षाल्याश्लेषयेत्तयोः ॥ ५३ ॥

द्विप्रकाराह्यूर्णा भवन्ति ऐडक्यः अनैडक्यश्च । तत्र नियमार्थमिदमुक्तम् ॥ ५३ ॥

कुशोर्णा वाभावे ॥ ५४ ॥

कुशोर्णा वा भवन्ति । ताश्चानैडकीनामभावे । एवं हि श्रूयते । यद्यनैडकीरूर्णाविन्देत्ताः प्रणिञ्य निश्लेषयेद्यद्यु अनैडकीर्न विन्देदथो अपि कुशोर्णा एव स्युरिति ॥ ५४ ॥

आहवनीयस्य पुरस्ताद्वेदी करोति ॥ ५५ ॥

आहवनीयदेशस्य पुरस्तादित्येके । तदयुक्तम । अनियतदेशत्वादाहवनीयस्य । आहवनीयमुद्धृत्य तस्य पुरस्तादित्यपरे । एतदप्यनुपपन्नम् । न ह्याहवनीयोद्धरणमत्र कृतम । वरुणप्रघाससाधनभूतस्याहवनीयस्योत्तरवेदावग्निनिधानमुक्तम् । उत्तरवेदावग्निर्निधीयत इति । आचार्येणाप्युक्तम् । तस्यामग्निं निदधातीति । अथोत्तरवेदिकरणात्पूर्वं समुद्ध्रियते तथा सत्यदृष्टार्थता स्यात् । तस्मादाहवनीयस्य पुरस्तादिति । यावदाहवनीयो न भवति गार्हपत्याच्च पृथग्भूतस्याहवनीयव्यपदेशस्तस्मादाहवनीयोद्धरणस्य पुरस्तादिति सूत्रार्थः । तद्वे द्वे वेदी द्वावग्नी भवत इति वचनाद्वेदी करोतीत्युक्तम ॥ ५५ ॥

प्रादेशोन्तरा पृथो वा ॥ ५६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रादेशः प्रसिद्धः। प्रसृतांगुलिपाणिरामणिबन्धात्पृथ उच्यते। तथा च कथनम्। न पृथेन न मुष्टिनेति ॥ ५६ ॥

रथमात्र्युत्तरा ॥ ५७ ॥

रथप्रमाणं चाभिहितं परिशिष्टकारेण। तत्राष्टाशीतिशतमीषेत्येवमादि ॥ ५७ ॥

चतुररत्निर्वा पश्चात्सप्तप्राची षड्वा त्रयः पुरस्तात् ॥ ५८ ॥

इदमपरं वैकल्पिकं प्रमाणम् ॥ ५८ ॥

तेषां मध्ये शंकुः ॥ ५९ ॥

त्रयाणां मध्ये शङ्कुनिखननं कर्त्तव्यम्। तेषामिति चानेन पुरस्तात्प्रमाणमुपलक्ष्यते। तत्र हि शंकुना कार्यमस्ति पुरीष निवपनाय ॥ ५९ ॥

अपरिमिता वा ॥ ६० ॥

उक्तप्रमाणयोर्बहुतरा वा कार्या ॥ ६० ॥

स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करोति ॥ ६१ ॥

स्फ्यश्च प्रोक्षितोऽङ्गभावं प्रकृतौ प्रतिपन्नः। प्रोक्षणं च प्रणीतोदकेन। प्रणीता अपि ब्रह्मणा विना न भवन्ति। अतः सर्वमपकृष्यते। स्फ्यादीनां च पात्राणामासादनादि कर्त्तव्यम्। तत्र केचित् षट्कमासादयन्ति। तत्पुनर्विचारणीयम्। न ह्यत्र खननमपकृष्यते। अतः स्वकाल एवास्यासादनमिति। अथ वेदिरपकृष्यमाणा सर्वसाधनान्यपकर्षयति। तदान्यैरवच्छादनान्यप्रकृष्येरन्। न चैतद्युक्तरूपमिव सर्वम्। सम्मर्शनान्ते च ज्योतिष्टोमे उत्तरवेदिर्दृष्टा इहापि सम्मर्शनान्त एव कर्त्तव्या। ज्योतिष्टोमविहितया एवं वाक्येन विनियोगः। अतः स्फ्याद्यासम्मर्शनात्करोतीत्युक्तम् ॥ ६१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उभयोरेक उत्करः ॥ ६२ ॥

उभयोरपि वेद्योरेक उत्करो भवति ॥ ६२ ॥

अपरेण वेदिं प्रतिस्थातुः सञ्चरः ॥ ६३ ॥

स्तम्बयजुर्हरणाय सञ्चरनियमः ॥ ६३ ॥

उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्याम् ॥ ६४ ॥

स उत्तरस्यामेव वेद्यामुत्तरवेदिमुपकिरतीति वचनात् ॥६४॥

शम्यामादाय चात्वालं मितीते पूर्वेणोत्करं
सञ्चरं परिहाप्य ॥ ६५ ॥

इह च शम्यादानमप्राकृतकार्यार्थम् । अतस्तस्य आसादनादि न भवति । उत्करं पूर्वेण सञ्चरमुक्त्वा चात्वालमानम् । चत्वालश्च मानाद्यभिनिर्वर्त्त्यते आह ॥ ६५ ॥

शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च ॥ ६६ ॥

उदीचीमेव ॥ ६६ ॥

दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च ॥ ६७ ॥

प्राचीमेव ॥ ६७ ॥

स्फ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रति-
त्रम् ॥ ६८ ॥

शम्या निधानानन्तरमेव परिलेखः कर्त्तव्यः । लाघविकेन सता सर्वतः शम्या निधानमुक्तम् ॥ ६८ ॥

विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्ये-
नान्वारब्धे ॥ ६९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विदेदग्निरित्यनेन मन्त्रेण। चात्वाले प्रहरत्यन्वारब्धे यजमाने ॥ ६९ ॥

अग्ने अङ्गिर इति पुरीषꣳ हरति ॥ ७० ॥

पुरीषं यदुत्खातं तदग्ने आङ्गिर इति हरति ॥ ७० ॥

हस्तेन च ॥ ७१ ॥

च शब्दात्स्फ्येन च ॥ ७१ ॥

योस्यामिति निवपति पूर्वार्द्धे शंकुसहितम् ॥७२॥

योस्यामित्यनेन मन्त्रेण शङ्कुसंलग्नं पुरीषं निवपति ॥ ७२ ॥

अग्नीदुत्करवत्तूष्णीꣳ हृतम् ॥ ७३ ॥

तमग्नीदभिनिदधाति उत्करवत्पाणिद्वयेन मन्त्ररहितम् ॥ ७३ ॥

एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेषः ॥ ७४ ॥

एवं द्विरपरं प्रहरणादि कर्त्तव्यम् । यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति निवपने विशेषः। अन्वारम्भस्तु प्रहरणमात्र एव। तत्रैव श्रुतत्वात् ॥ ७४ ॥

अनुत्वेति चतुर्थं यथार्थमाहृत्य सिꣳ ह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिम् ॥ ७५ ॥

अनुत्वेत्यनेन मन्त्रेण यथार्थपुरीषमाहृत्य यथार्थो निर्वर्त्यते तथा पुरीषमाहृत्य सिꣳ ह्यसीत्युत्तरवेदिं व्यूहति ॥ ७५ ॥

शम्यामात्रीं वित्तृतीयामपरिमितां युगमात्रीं यजमानदशपद्यां वा ॥ ७६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वात्रिंशदङ्गुला शम्या । वितृतीयामिति वेदेस्त्रिभागसम्मितामपरिमितां वा प्रमाणद्वयस्यैव । तत्र हि श्रूयते वितृतीयामपरिमितां वेति । युगमात्रीं यजमानदशपद्यां वोत्तरवेदिं व्यूहति ॥ ७६ ॥

सोमे वोत्तरे व्यपस्फुरणश्रुतेरसम्भवाच्च ॥ ७७ ॥

सोम एवोत्तरे द्वे प्रमाणे । अन्यान्यपि तत्र भवन्त्येव । तत्राविशेषश्रवणात् । सोम एवोत्तरे इति । कुत एतत् । व्यपस्फुरणश्रुतेः । व्यपस्फुरेते ह वा एते वेदिश्चोत्तरवेदिश्च । व्यपस्फुरणं च स्पर्द्धोच्यते । सा चातिमहत्वादुत्तरवेदेः स्पर्द्धोपजायते । असम्भवाच्च ॥ ७७ ॥

मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमां चतुःस्रक्तिम् ॥ ७८ ॥

उत्तरवेदि मध्ये प्रादेशपरिमाणां चतुः स्रक्तिं नाभिं करोति ॥ ७८ ॥

प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिकताश्च प्रकिरति सिंह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७९ ॥

आनन्तर्यान्नाभेरेव प्रोक्षणं मा भूदित्युत्तरवेदि ग्रहणम् ॥ ७९ ॥

छन्ना वसति ॥ ८० ॥

अथैनां च्छादयति सा छन्नैतां रात्रिं वसतीति श्रुतत्वात् । छादनमुत्तरवेदिसंस्कारः सोऽत्र प्रवर्त्तते । वसत्यर्थस्तु ज्योतिष्टोम एव । ननु ज्योतिष्टोम उत्तरवेदिरुत्पन्ना । स चेह वचनेन विनियुक्ता । स उत्तरस्यामेव वेदा उत्तरवेदिमुपकिरतीति तेन वसत्यर्थोऽपि प्राप्नोति । उच्यते । सद्यः कालत्वाद्विकृतीनां वसत्यर्थस्यात्राप्राप्तिः । छादनं तु संस्कारत्वाद्भवत्येव ॥ ८० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रातः पञ्च गृहीतं गृहीत्वाग्नी प्रणयतीध्मा-
भ्यामुपयम्य ॥ ८१ ॥

प्रातर्ग्रहणमपि तदर्थमेव । इहासम्भवात् । पञ्च गृहीतमाज्यं गृहीत्वाग्नी प्रणयति । तद्धे द्वे वेदी द्वावग्नी भवत इति । अग्नी इति द्विवचनम् । इध्माभ्यामुपयम्य । उपयमनीभिर्गृहीत्वा उत्तरवेदौ हीध्मेन प्रणयनं दृष्टं ज्योतिष्टोमे । इध्ममभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्तीति । कृतानुकरणत्वेन च दक्षिणविहारेपि प्राप्तिमाशङ्क्योच्यते । इध्माभ्यामिति ॥ ८१ ॥

सर्वं वा विभज्य प्राकृतत्वात् ॥ ८२ ॥

इध्मप्रणयनं हि सशेषस्याहवनीयस्य भवति । इहसर्वस्याहवनीयस्य विभज्य प्रणयनं कर्त्तव्यम् । कुत एतत् । प्राकृतत्वात्प्रणयनस्य । प्राकृतमेवेदं प्रणयनम् । प्रकृतौ वा शेषप्रणयनं दृष्टम् ॥ ८२ ॥

प्रणयनं सोमाद्वाच्यत्वात् ॥ ८३ ॥

अथवा सौमिकमेतत्प्रणयनम् । कुत एतत् । वाच्यत्वाद्विधीयमानत्वादित्यर्थः । यच्च न प्राप्नोति तद्विधीयते । सौमिकं च न प्राप्नोति अतस्तस्य विधानमिति ॥ ८३ ॥

प्रकृतेर्वा नामत्वात् ॥ ८४ ॥

अथवा प्रकृतेः सम्बन्ध्येतत्प्रणयनं न तत्सौमिकम् । कुत एतत् । अनामत्वात् । न ह्येतन्नामधेयम् । किं तर्हि । प्रपूर्वो नयतिः क्रियावाचको गच्छति पठति पचतीति वत् । नाम्ना च धर्मप्राप्तिर्भवति । न चैतन्नाम तिङन्तत्वात् । अतः अनामत्वाच्च सौमिकस्य नातिदेशः ॥ ८४ ॥

कथं तर्हीदमुच्यते द्वयोः प्रणयन्तीति—

ग्रहणं गुणार्थमुत्तरवेद्यग्निनिधानात् ॥ ८५ ॥

प्रणयनग्रहणं गुणार्थम् । को गुण इति चेत् । द्वयोरुत्तरवेद्यग्निनिधानात् । द्वयोः पर्वणोरुत्तरवेदावग्निनिधीयत इति । तस्मादसौमिकत्वान्नेहेध्मेन प्रणयनम् ॥ ८५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आज्यप्रोक्षणीरुद्यम्याग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्या

मनुब्रूह्ये[1]कस्फ्ययानूदेहीति ॥ ८६ ॥

आज्यं पञ्च गृहीतं प्रोक्षणीरग्नी चोद्यम्याहाग्निभ्यां प्रह्रियमाणाभ्यामनुब्रूहीति आह । अयं च प्रकृतेपि प्रणयनेऽभ्यधिको गुणो यत्प्रणयनीयानुवाचनमिति ॥ ८६ ॥

त्रिरुक्तायां यथा वेदि हरणम् ॥ ८७ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि यथा वेदि हरणम् । या यस्य वेदिरिति ॥ ८७ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन लिखत्यावेदिश्रोणेरुत्तरवेदेर्वा ॥ ८८ ॥

प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन विलिखति वेदिश्रोणि यावत्, उत्तरवेदेर्वा[2] अयं च पदार्थः सौमिको न वारुणप्रघासिकः । तत्रैव विधानात् । अनूदेति प्रतिप्रस्थातैकस्फ्ययैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्धे भवति तद्यदेवात्रान्तः पातेन गार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवच्छिन्नं भवति तदेवैतदनु सन्तनोतीति । अतश्च मर्यादामात्रमत्र द्रष्टव्यमावेदिश्रोणेरुत्तरवेदेर्वा । सौमिकस्यात्रोपदेशोतिदेशार्थः । अग्निं प्रणयत्यौपनिवपनान्कृत्वेति ॥ ८८ ॥

---

१ एकः स्फ्यः साधनमस्याः सेयमकस्फ्या रेखा तया युक्तस्त्वं पश्चाद्गच्छ यज्ञस्योर्ध्वभागं प्राचीं दिशं गच्छेत्यर्थः । इत्थम्भूतलक्षणो तृतीया । प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन भूमौ रेखां कुर्वन्नग्निमनुगच्छतीति फलितोऽर्थः ।

२ अत्र लाट्यायनः ' अध्वर्युश्चेद्ब्रूयाद्ब्रह्मन्नेकस्फ्ययोपसम्भिन्धीति स्फ्येनाहवनीयात्पासून् समुद्धृत्योत्तरस्या वेदेर्दक्षिणादन्तात्कर्षन्नियादावेदि मध्यादेकावेदिति '। तेन वेदिद्वित्वे वरुणप्रघासेषु सौत्रमण्यां च दक्षिणवेदिश्रोणिं यावद्रेखाकरणम् । एकवेदिके महाहविः पशुबन्धसोमादौ तु वेदिमध्यस्थापरशङ्कुपर्यन्तमेव । तथा च श्रुतिः ' एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्धे भवति, इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेद्यन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ८९ ॥

छायोष्णन्यायेन च वेद्युत्तरवेद्योरन्तरे स्थित्वोदङ्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ ८९ ॥

दक्षिणांससहितं बहिर्वेदिशेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारित्यमुमित्यभिचरन् ॥ ९० ॥

दक्षिणांसलग्नं प्रोक्षणीशेषं निषिञ्चति बहिर्वेदि इदमहं तप्तमित्यनेन मन्त्रेण । अमुमित्यभिचरन्नामादिशेत् । स च बाह्यर्थायत्तादित्यतः पूर्वो भवति ॥ ९० ॥

नाभ्याः श्रोण्यंसेषु पञ्च गृहीतं जुहोत्यक्षया दक्षिणेंऽसे श्रोण्यामंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन्सिंह्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

उत्तरवेदिनाभ्याः श्रोण्यंसेषु पञ्चगृहीतं जुहोति अक्षया दक्षिणे अंसे प्रथमं तत उत्तरस्यां श्रोण्यां पुनर्दक्षिणस्यां तत उत्तरे अंसे पुनर्मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिंह्यसीत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छति ॥ ९२ ॥

स्रुक्च वैकंकती भवति होमसम्बन्धात् ॥ ९२ ॥

नाभिं पैतुदारवैः परिदधाति पूर्ववद्ध्रुवोसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९३ ॥

पूर्ववदिति मध्यमदक्षिणोत्तरैः ध्रुवोसीत्येवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ९३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अग्नेः पुरीषमिति निवपति [1]गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृष्णेस्तुकाश्चोपरिशीर्षण्या अभावेऽन्याः ॥ ९४ ॥

अग्नेः पुरीषमित्यनेन मन्त्रेण । गुग्गुल्वादीनि नाभ्यां निवपति वृष्णेस्तुका उपरि शीर्षण्याः । तदभावेऽन्याः ॥ ९४ ॥

तेष्वग्निं निदधाति ॥ ९५ ॥

तेषु सम्भारेषु अग्निं मुञ्चति ॥ ९५ ॥

उद्धृतावोक्षिते दक्षिणम् ॥ ९६ ॥

अग्निं निदधातीति वाक्यशेषः । पैतुदारवादि च सम्भारनिवपनान्तमत्र न भवति । उत्तरवेदिमात्रविधानात् । पैतुदारवादीनां चाग्न्यर्थत्वात् । एते हि ज्योतिष्टोमिकस्याग्नेरङ्गम् । शारीरः हैवास्य पीतुदार्वित्यभिधायाह तद्यदेवात्राग्नेर्न्यक्तं तदिहाप्यसदिति । न चेह ज्योतिष्टोमिकोऽग्निः । उत्तरवेदिमात्रविधानात् । किमिति तर्हि पैतुदारवादय उपन्यस्ताः । लाघवाय अतिदेशार्थम् । ज्योतिष्टोमे ह्यग्निं प्रणयत्यौपनिवपनान्तक्त्वेत्यनेन कथं नामतिदेशः स्यादिति । तथाचेध्मनोद्धरणं निराकृत्योपयनीरुपनिवपतीत्युक्तमाचार्येण ॥ ९६ ॥

[2]उपयमनीरुपनिवपति ॥ ९७ ॥

प्रणीताद्यतः ॥ ९८ ॥

---

१ गुग्गुलुः प्रसिद्धः, सुगन्धितेजनं रोहीतः, वृष्णेः स्तुकाः शिरो रोमाणि, ताश्च शीर्षण्याः शीर्षणि भवाः, शृङ्गयोरन्तराले भवानि मेषरोमाणि, अन्याः अन्यस्मिन्मेषस्य शरीरप्रदेशे जाता इति देवः ।

२ अग्नेरुपयमन उपयुक्ता मृत्तिकाः सिकता वा उप समीपे अग्नेर्नीचैः प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रणीताप्रणयनस्यापकृष्टत्वात् प्रणीताप्रणयनादि न भवति। एवं चेत्प्रणीताप्रणयनं यस्यादौ तदादि भवति। तच्च परिस्तरणम्। एतदप्यनुपपन्नम्। अवसराभावात्। अद्याप्यग्न्यन्वाधानमकृतमास्ते तेन परिस्तरणस्यानवसरः। अतः प्रणीताग्रहणेन प्रणीतानामग्रहणम्। कथं तर्हि तत्। प्रणीत आहवनीयो यस्य कर्मण आदौ तदादि भवति। किं च तदग्न्यन्वाधानम् उद्धृत्य ह्याहवनीयमग्न्यन्वाधानस्यावसरः। तेन प्रणीताद्य इति अग्न्यन्वाधानमित्येतदेवोक्तं भवति। अथ वैकस्यादिशब्दस्य लोपेनोष्ट्रमुखन्यायेन प्रणीतादिमादौ कृत्वा भवतीत्यर्थः। एवं कृत्वा यत् कृतं तत्कृतमेव ब्रह्मवरणादि शेषमग्न्यन्वाधानादि प्रतिप्रसूयते॥९८॥

व्रतोपायनं वा कृतं चेत्॥ ९९॥

अग्न्यन्वाधानसमनन्तरं व्रतोपायनीयस्य कालः। तदप्यत्र वा भवति। यदि न कृतं पूर्वम्। ननु च व्रतोपायनस्यायमेव प्रथमः कालः, कथमिदमुक्तमकृतं चेदिति। उच्यते। व्रतोपायनं पदार्थाङ्गं तेषां चापकर्षात्तस्यापि पक्षे अपकर्षः प्राप्नोति। तेनाकृतं चेदित्युच्यते। यद्येवं वा न भवत्येव व्रतोपायनम्। अत्र किं कारणम्। वैकल्पिकानामादावेवावधारणं कर्त्तव्यम, मयास्मिन्काले व्रतोपायनं कर्त्तव्यमिति। तद्यद्यग्न्यन्वाधानोत्तरकालतावधार्यते तदा ब्रह्मवरणादीनामङ्गमिति दतपकर्षादपकृष्यते। एवं च कृत्वा नायं व्रतोपयानस्य काल इति। नन्वेवं सति अग्न्यन्वाधानोत्तरकालतापैति। किं क्रियताम्। ब्रह्मवरणादिष्वपकृष्यमाणेषु तदङ्गस्यापकर्ष एव। ब्रह्मवरणादयो पि हि अग्न्यन्वाधानादुत्तरकालीना एवासन्। तस्मादपरिचोदना एषा॥ ९९॥

नित्येभ्योधिकान्यैन्द्राग्नः पयस्ये वारुणी मारुती काय एककपालः॥ १००॥

आग्नेयादिभ्यो नित्येभ्योधिकान्येतानि हवींषि भवन्ति॥१००॥

नानाज्यनिर्वपणम्॥ १०१॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साधारण्याद्गार्हपत्यस्य निर्वापाधिश्रपणयोः सह प्राप्ताविदमुच्यते ॥ १०१ ॥

दक्षिणं प्रतिप्रस्थातुः ॥ १०२ ॥

अपरकालत्वादुत्तरं मा भूदिति ॥ १०२ ॥

ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन ॥ १०३ ॥

ध्रौवादाज्यात्पूर्वं पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं गृह्यते । ज्योतिरसीत्यनेन मन्त्रेण । विश्वरूपमित्यत्र समाप्तत्वद्वाक्यस्य समिदन्तेनेत्युच्यते । न ह्यत्र परादिना पूर्वान्तन्यायः । प्रकरणान्तरपाठात् । मन्त्रस्त्वपूर्वोपि सन् सकृन्निर्वा प्राप्नोति । अनुयाजार्थस्य हि द्रव्यस्य प्रकृतौ एवमेव दृष्टत्वात् ॥ १०३ ॥

अनुयाजार्थः सर्वत्र ॥ १०४ ॥

यत्र पृषदाज्यग्रहणमुच्यते तत्रानुयाजार्थतोच्यते । एवं चासंसर्गात् पृथक्पात्रतास्य भवति । तच्चोपकल्पनीयम् । न ह्युपभृत्कार्यापत्तिरस्य । उपभृत् उपभरणार्थत्वात् । तेनोपभृद्धर्माः स्वरूपप्रयुक्ताः । नानुयाजार्थद्रव्यधारणप्रयुक्ता इति ॥ १०४ ॥

औपभृतासादनम् ॥ १०५ ॥

औपभृतमासादनं पृषदाज्यस्य भवति । अनुयाजार्थस्य ह्येवमेव दृष्टत्वात् ॥ १०५ ॥

प्रियेण धाम्नेति वाविशेषोपदेशात् ॥ १०६ ॥

अविशेषेण हि प्रियेण धाम्नेत्येतद्धविर्मात्रमुद्दिश्य विहितम् । न च प्रकृतावनुयाजार्थस्य द्रव्यस्य तदासादनम् । उपभृत एव तदिति ॥ १०६ ॥

उत्तरं वापरकालत्वात् ॥ १०७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्तरं वा गृह्यते । कुत एतत् । अपरकालत्वात् । अपरकालो हि तस्य विनियोग इति । एवं प्राप्ते पुनर्वा शब्देन व्यावर्त्यते । वा पूर्वं गृह्यते । उपभोगत्वात् । प्रकृतावपि ह्यपरकालीनेन सता पूर्वकालतैव उपभुक्ता । अतः प्रकृतिवत्पूर्वकालतैवेति ॥ १०७ ॥

प्रतिप्रस्थाता च ॥ १०८ ॥

पृषदाज्यं गृह्णाति ॥ १०८ ॥

न वा ॥ १०९ ॥

अथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवतीति विकल्पेन श्रवणात् ॥ १०९ ॥

प्रणीतापत्नीसन्नहनाग्निमन्थनाश्रुतप्रैषयजमानवाचनहोतृषदनवरणप्राशित्राङ्गुलिपर्वाञ्जनावान्तरेडाभागापराग्न्यवभृथान्न प्रतिप्रस्थाता ॥ ११० ॥

प्रतिप्रस्थाता न करोति प्रणीतादीन् । प्रणीतास्तावद्विभवात् । भवन्ति ह्यध्वर्युणा कृताः प्रतिप्रस्थातुरपि । पत्नीसन्नहनं कृतत्वात् । अग्निमन्थनं तु शास्त्रात्, आश्रुतप्रत्याश्रुते च । प्रैषाः यजेतेत्येवमादयः । वाचनं यजमानस्य । वाचनस्य का प्राप्तिः । पृषदाज्यस्कन्दने चतुस्त्रिंशद्धोम इति केचित् । तत्र हि व्याहृतिहोमे वाचनं विहितम् । नेत्यपरे । एकैकस्या एव होमे तद्विहितमिति । एकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीत्युक्तत्वात् । कस्तर्ह्यत्र समाधिः । सपाशुकेषु यजमानवाचनं विहितम् । तदनुकरणात्प्रतिप्रस्थातुरपि मा भूदिति प्रतिषिध्यते । प्राशित्रं वचनात् । अङ्गुलिपर्वाञ्जनं कृतत्वात् । अवान्तरेडाभागांश्च कृतत्वादेव । अपराग्निहोमा वचनात् । अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य पत्नीः संयाजयत्युपास्त एव प्रतिप्रस्थाता इति वचनात् । अवभृथोऽपि वचनादेव न भवतीति ॥ ११० ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतानुकरोन्यत्र दक्षिणस्याम् ॥ १११ ॥

कृतानुकर एवं प्रतिप्रस्थातेति वचनात् ॥ १११ ॥

वाजिने निषिच्योभयोः करीराण्यावपति शमीपलाशमिश्राणि ॥ ११२ ॥

तयोरुभयोरेव करीराण्यावपति । तथा तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपति । उभयोस्तुल्यत्वात् । न मिश्रणं फलानाम् । प्रयोजनं अन्तरायेपि तूष्यन्त एव । तत्रस्थाभिघाराच्च पूर्वमावापः । वाजिने निषिच्य करीराण्यावपति । एतानि च संस्कारकाणि न प्रदेयानि । अतः प्रदेयधर्मा न भवन्ति ॥ ११२ ॥

मेषमिथुनं च ॥ ११३ ॥

आवपतीत्यनुवर्त्तते । यश्चायमावापस्तदुद्वासनं पात्र्यां प्राप्तं वचनात्पयस्ययोः क्रियते ॥ ११३ ॥

मारुत्यां मेषम् ॥ ११४ ॥

पारिशेष्याद्वारुण्यां मेषीम् । अस्य च मेषमिथुनस्य पौरोडाशिकविध्यन्तेन केचित्कपालेषु श्रपणमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । पिष्टकृतानां हि उन्डेरकादीनां कुंभ्यां श्रपणं प्रसिद्धम् । यथा पुरोडाशानां कपालेषु चरूणां च स्थाल्यामिति । यथा प्रसिद्धे च श्रपणादौ मन्त्रवन्नियमादि विधानम् । अतश्च कुंभ्योर्मेषमिथुनश्रपणम् । तयोश्चाकपालकार्यापत्तेश्चरोरिवोपकल्पनामिति । उदकमपि तत्रोपसर्जनी कार्यस्य निर्वृत्तत्वादन्यदेव भवति । प्रदेयधर्मास्तु प्रदेयत्वान्मेषमिथुनस्य सम्भवन्त्येव । कथं प्रदेयतेति चेत् । सोन्यतरेणावदानेन सह मेषमवद्धातीति । प्रदानायैव चावदीयते। तथा च लिङ्गम् । एषवै प्रत्यक्षं वरुणस्य पशुर्यन्मेष इति । वरुणसम्बन्धान्मेषस्य प्रदेयतेति ॥ ११४ ॥

सर्वाणि हवींष्युत्तरस्यामासादयति मारुतीः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सहाज्यां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्याम् ॥ ११५ ॥

सर्वग्रहणं करम्भपात्रार्थमिति केचित् । तदनुपपन्नम् । दक्षिणेऽग्नौ तेषां होमः । तत्रैवासादनं युक्तरूपमिति । सर्वग्रहणं किमर्थमिति चेत्, सह विधाने सति विभागार्थम् । मारुतीव्यतिरेकेण सर्वाण्युत्तरस्यां वेद्याम् मारुती तु सहाज्या दक्षिणस्यामासाद्यत इति । एवं च सति मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थातुरेव कर्तृत्वं मेष्याश्च । एवं च सति यथा स्वं प्राणदानमिति ॥ ११५ ॥

सम्मार्जनाय प्रेषिते संमृष्टे प्रतिप्रस्थाता पत्नीमानेष्यन्नाह केन चरसीति ॥ ११६ ॥

असंमृष्टमेव भवति स प्रेषितमथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति स पत्नीमुदानेष्यन्पृच्छति केन चरसीति ॥ ११६ ॥

सꣳस्तुतानाचष्टे ॥ ११७ ॥

ये संस्तुताः सङ्गता भर्तृव्यतिरेकेण तानाचष्टे ॥ ११७ ॥

तृणानि वोद्गृह्णाति प्रतिसꣳस्तुतम् ॥ ११८ ॥

अनाख्यातमहितं ज्ञातिभ्य इति श्रुतेः ॥ ११९ ॥

आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन् ॥ १२० ॥

आख्यानोत्तरकालं प्रघासिन इत्यमुं मन्त्रं वाचयति पत्नीम् । अत एव मन्त्रवर्णात्करम्भपात्रेषु मरुतां देवतात्वं गम्यते । प्रघासिनो हवामहे मरुतश्चरिशादस इति वाक्यशेषाच्च । यथा पुरोनुवाक्यैव मेषैतयैवैनानेतेभ्यः पात्रेभ्यो ह्वयति ॥ १२० ॥

करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्द्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी जाया पती वा दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परेण वा यद्ग्राम इति ॥ १२१ ॥

करम्भपात्राणि शूर्पेण पत्नी जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखी यद्ग्राम इत्यनेन मन्त्रेण । मूर्द्धनि कृत्वा गच्छति । दक्षिणेनाहरणं ब्रह्मयजमानयोश्चाग्नेश्चान्तरेण तीर्थेन प्रविश्य पूर्वेण वेदिमपरेण वेत्य यथोक्तं जुहोति । जायापती वा जुहुतः । तदा च यजमानोन्वारम्भं करोति१ ॥ १२१ ॥

मोषूण इति यजमानो जपति ॥ १२२ ॥

अक्रन्कर्मेत्येनां वाचयति प्रतिनयन् ॥ १२३ ॥

प्रतिशब्दप्रयोगात्तेनैव मार्गेण पत्नीं नयन्नक्रन्कर्मेति वाचयति ॥ १२३ ॥

आगते सम्मार्जनाद्याज्यभागाभ्याम् ॥ १२४ ॥

वैकृताधसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह । आगते प्रतिप्रस्थातरि संमार्जनाद्याज्यभागान्तं कर्मक्रियते ॥ १२४ ॥

स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १२५ ॥

तत ऊर्ध्वं स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता ॥ १२५ ॥

हविर्भिश्चरति ॥ १२६ ॥

अध्वर्युः ॥ १२६ ॥

---

१ अत्रापस्तम्बः 'अन्तरा वेदी गत्वा यजमानः पत्नी चोत्तरेण चोत्तरां वेदिमैषीके शूर्पे करम्भपात्राण्योप्य शीर्षन्नधिनिधाय पुरस्तात्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ दक्षिणाग्नौ शूर्पेण जुहोति मोषूण इन्द्रेति यजमानः पुरो ऽनुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम इत्युभौ याज्यामक्रन्कर्म कर्मकृत इति परायतो ऽपि वा ऽध्वर्युः पतिप्रस्थाता वा जुहुयादध्यग्रेण दक्षिणमग्निं पुरस्तात्प्रत्यञ्चाववतिष्ठेते शूर्पे शिरसोऽवधाय मोषूण इन्द्रेति यजमान उत्तरस्तिष्ठन् यद्ग्रामे यदरण्य इति जुहुतः शूर्पेण करम्भपात्राण्यक्रन्कर्म कर्मकृत इति व्युत्क्रामत ' इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पयस्याप्रचरणकाले मेषौ व्यतिहरतः ॥ १२७ ॥

स यो मेषो भवति मारुत्यात्तं वारुण्यामवदधाति या मेषी भवति वारुण्यात्तां मारुत्यामवदधातीति वचनात् ॥ १२७ ॥

अन्यतरेणावदानेन सह मेषम् ॥ १२८ ॥

अन्यतरेण पयस्यावदानेन सह मेषमवदधातीति ॥ १२८ ॥

सव्येन स्रुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो दक्षिणेन मरुद्भ्योनुवाचयति ॥ १२९ ॥

सव्ये पाणावध्वर्युः स्रुचौ कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वासोन्वारभ्याह मरुद्भ्योनुब्रूहीति श्रुतत्वात् ॥ १२९ ॥

वारुणीवदवदानम् ॥ १३० ॥

मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थाता करोति ॥ १३० ॥

हविर्भिश्चरित उभौ स्विष्टकृत्प्रभृति ॥ १३१ ॥

हविर्भिश्चरित इति कायेन प्रवर्येत्येतदुक्तं भवति । उभावेव स्विष्टकृत्प्रभृतिकुर्वाते सर्वम ॥ १३१ ॥

इडामवदाय प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ॥ १३२ ॥

तत्र प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः ॥ १३३ ॥

द्विरवद्यति ॥ १३३ ॥

स्रुचौ व्यूहतोध्वर्यू ॥ १३४ ॥

अध्वर्युग्रहणं यजमानव्युदासार्थम् ॥ १३४ ॥

समासिच्य वाजिनभक्षः ॥ १३५ ॥

समासिच्य वाजिनशेषौ भक्षः कर्त्तव्यः[1] ॥ १३५ ॥

---

१ तथा चापस्तम्बः 'उभौ वाजिनाभ्यां प्रचरतः शेषौ समवनीयोत्तरे विहारे पूर्ववद्भक्षयन्ति' इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थाता भक्षेषु ॥ १३६ ॥

अध्वर्युकर्मकुर्वन्नध्वर्युविकार इत्युच्यते । अतश्च कर्मनिमित्तत्वाद्भक्षेष्वपि भवति ॥ १३६ ॥

मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्युविकारात् ॥ १३७ ॥

यत्र मैत्रावरुणो विद्यते तत्र तस्यापि भक्षो भवति । कुत एतत् । होत्रध्वर्यू विकरोति । होतारं हि पुरोनुवाक्यानुवचनेन विकरोति प्रैषेण वा ऽध्वर्युम् । मैत्रावरुणः प्रेष्येति चानुचाहेति वचनात् । अतः सोऽपि तन्निमित्तैर्भक्षैर्युज्यत इति ॥ १३७ ॥

समिष्टयजूंषि तूष्णीं दक्षिणस्याम् ॥ १३८ ॥

वेद्यां भवन्तीति ॥ १३८ ॥

वारुणीनिष्काषेणावभृथम् ॥ १३९ ॥

कर्तुं अपः प्रतियन्तीति वाक्यशेषः । १निष्काषस्य करणत्वेन निर्देशात्पुरोडाशो निवर्त्तते ॥ १३९ ॥

तूष्णीमेत्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति ॥ १४० ॥

तूष्णीमेत्येति सामगानप्रतिषेधः । अभ्यवेत्य च तूष्णीमिति । अपोवक्रमणवाचनप्रतिषेधः । मज्जयति निष्काषस्थालीमवभृथेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४० ॥

---

१ पयस्यापाचनकाले तापवशादध्रः स्थालीतललग्नः पयस्याशेषः निष्काश उच्यते । अथास्यै वारुण्यै पयस्यायै क्षामकर्षमिश्रमादाय ' इति श्रुतेः । पात्रे संसक्तः कृष्यते विश्लिष्यते इति कर्षः, क्षामश्चासौ कर्षश्चेति क्षामकर्षः, स्थालीतललग्नः पयस्याशेष इति तदर्थः । अत्र च नाम्ना सौमिकादवभृथाद्धर्मप्राप्तिरतः सोमवदत्र सर्वं कर्तव्यम् । ततो प्रथमं चात्वालसमीप एवोरुं हीति वाचनम् । ततो निष्काषाज्यस्थालीस्रुक्सामिदूर्वार्हिःश्रृतावदानस्फ्यपरिधानवस्त्राद्युपयोक्ष्यमाणमादाय चात्वालोत्करावन्तरेण निष्क्रम्योदकसमीपं गच्छन्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जायापती स्नातोऽमज्जन्तौ ॥ १४१ ॥

अमज्जन्तावेव स्नानमाचरतः ॥ १४१ ॥

अन्योन्यस्य पृष्ठे धावतः ॥ १४२ ॥

धावुगतिशुध्योः । शोधयतः प्रक्षालयत इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

अन्ये वाससी परिदधाते ॥ १४३ ॥

जायापती ॥ १४३ ॥

पूर्वे दद्यादधिकृतेभ्यो यस्मा इच्छेत् ॥ १४४ ॥

पूर्वे वाससी दद्यादधिकृतेभ्य ऋत्विग्भ्यो यस्मा एवेच्छा भवति । स यस्मै कामयेत तस्मै दद्यादिति वचनात् ॥ १४४ ॥

१यथेतमेत्याहवनीये समिदाधानं देवानाᳪ समिदसीति ॥ १४५ ॥

यथेतमिति तूष्णीमेवेत्येतदुक्तं भवति । तथा चामहीया जपप्रतिषेधः । आहवनीये समिदाधानं देवानाᳪ समिदसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १४५ ॥

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ १४६ ॥

समिधमादधातीति वाक्यशेषः ॥ १४६ ॥

धेनुर्दक्षिणाश्वः षड्वा दश वा ॥ १४७ ॥

धेन्वादीनां विकल्पः ॥ १४७ ॥

कार्त्तिक्याᳪ साकमेधाद्यहम् ॥ १४८ ॥

---

१ यथागतमेत्य चात्कालोत्करावन्तरेण तूष्णीमेव पत्य गृहमागत्याहवनीये ' देवानाᳪ समित् ' इति मन्त्रेण समिधमादधातीति सूत्रार्थः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कार्त्तिकीति कार्त्तिकपौर्णमास्युच्यते । स च चतुर्मासोपलक्षितः कालोऽभिधीयते । अथ यदेष एतैश्चतुर्थे मासि यजत इति । तथा च सूत्रकारान्तरम् । पञ्चम्यां पौर्णमास्यां साकमेधा इति । साकमेधा इति च कर्मणो नामधेयम् । तदवयवभेदापेक्षया बहुवचनम् । नाम च व्यवहारार्थम् । मासं साकमेधैरिति । द्व्यहमित्यवाच्यम् । उत्तरसूत्रादेव तत्प्राप्तेः । प्रातर्हुत्वा ऽहुत्वा वेति वाच्यं वा । पूर्वेद्युः कर्त्तव्यस्यापि साकमेधसंज्ञा यथा स्यात् । इतरथा हिं पौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यस्य साकमेधसंज्ञा स्यात् । तन्माभूदिति द्व्यहग्रहणम् ॥ १४८ ॥

पूर्वेद्युः पूर्वाह्णेऽग्नये नीकवते पुरोडाशः ॥१४९॥

पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यां अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये पुरोडाशः । पुरोडाशग्रहणं च यजति प्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा ह्याहुतिरप्याशङ्क्येत ॥ १४९ ॥

मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुः ॥१५०॥

अल्पत्वाच्च कालस्य प्रधानमात्रं तत्र[1] ॥ १५० ॥

समिष्टयजुरन्तं भवति ॥ १५१ ॥

सान्तपनीयं कर्म । कुत एतत् । सैव स्तीर्णवेदिर्भवति या मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्य इति वचनात् । गृहमेधीये ॥ १५१ ॥

बर्हिरनुप्रहरणवर्जं वा ॥ १५२ ॥

अथ वा बर्हिर्मात्रमेव न प्रह्रियते । येन प्रतिपत्त्युत्कर्षे पदार्थानामुत्कर्षो न न्याय्यः । तत्स्माद्बर्हिर्मात्रमेवोत्कृष्यते । एवमपि सति गृहमेध्यन्ते संख्यासंयुक्तपदार्थविधानात् । सान्तपनीयां संस्थाप्येति ब्राह्मणतर्पणं विधीयते । तेनैव च कर्मापवर्गा । एवं च सति बर्हिर्ब्राह्मणतर्प्पणप्रैषः ब्राह्मणतर्पणं कर्मापवर्गो च पदार्थे-

---

[1] अत्र मध्यन्दिनशब्देन त्रिमुहूर्तात्मककालस्योक्तत्वात् सकलस्यानुष्ठानम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चतुष्टयमेवोत्कृष्यते इति सम्प्रदायः। अपरे तु सैव स्तीर्णावेदिर्भवतीत्यनेन सर्वमेवोत्कर्षयन्ति। तथा सान्तपनीयां संस्थाप्येत्येतदनुरूपतरं भवतीति। अन्ये च पुनर्वचनसामर्थ्याद्बर्हिर्मात्रमेवोत्कर्षयन्ति सान्तपनीयासंस्था च बर्हिः प्रहरणेनैवाभिधीयत इति। स चायं पक्षः श्रेयस्करतर इवाभाति॥ १५२॥

इध्मस्थाने शकलपरिधिनिधाय मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सायं चरुः पयसि॥ १५३॥

स्थानशब्दः कार्यवाची। कार्यं हि दृश्यते। शकलानां क्षालनम्। स्थाने निधायेति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्प्राकृतमेव निधानम्। अस्ति हि प्रकृतावपरेण प्रणीताः स्थ्यं निदधातीध्माबर्हिश्चेति प्रकृतिलिङ्गम्। एवं च स्थानमपि लभ्यते। तच्च निधानं पक्षे प्रेषितेन कर्त्तव्यम्। तत्र वज्रः प्रोक्षितोङ्गभावमुपयाति। तत्प्रोक्षणेन च ब्रह्मा प्रणीताद्यपकृष्यत इति। गृहमेधिगुणविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यः सायमपराह्णे चरुः कर्त्तव्यः। सायंशब्देन चापराह्णो लक्ष्यते। एवं हि श्रूयते। अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो ऽपराह्णे चरुरिति। स च पयसि श्रप्यते॥ १५३॥

सान्नाय्यवत्॥ १५४॥

तच्च पयः सान्नाय्यधर्मवद्भवति। कुत एतत्। श्रुतेः। शाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रवति सन्दोह्य तं चरुं श्रपयतीति। अपि च मेधो वै पयो मेधास्तण्डुला इति तण्डुलैस्समुच्चारणात्प्राधान्यमवगम्यते। तथा चरुं प्रकृत्य श्रूयते तस्य दुग्ध्यावृदिति। द्विप्रकारा क्रिया ओषधक्रिया सान्नाय्यक्रिया चेति॥ १५४॥
एवं प्राप्ते इदमाह—

तूष्णीं वैकचोदनात्॥ १५५॥

वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। अथ वा न सान्नाय्यधर्मवत्तत्पयो भवति। किं कारणम्। अप्रदेयत्वात्। कथमप्रदेयत्वम्। उपसर्जनभावात्। उपसर्जनत्वं च अधिकरणविभक्त्या निर्देशात्। पयसि श्रपयतीति॥ १५५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकचोदनात् ॥ १५६ ॥

एकाहीयं चोदना मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यश्चरुरिति । एका च चोदना नोभे विकर्तुमर्हतीति । अतश्चासान्नाय्ये सन्नाय्यधर्मा वाचनिकाः । शाखया वत्सानपाकृत्येत्येवमादयः । अत एव च मन्त्रोपि न प्रवर्त्तते । वत्सापाकरणमात्रस्य चोदितत्वात् । तथा च शाखान्तरे दर्शनम् । अयजुषा वत्सानपाकृत्येति । दर्शनं चैतन्न वचनम् । अप्रधानत्वात् । वत्सानपाकृत्येति बहुवचनोपदेशात् । केचिद्यावत्सन्दोहमिच्छन्ति । तथा च यदि बहु ओदनः स्यादित्युपपद्यते । गो बहुत्वे हि ओदनस्य बहुत्वं भवतीति । तत्पुनरयुक्तम् । बहुवचनोपदेशात्त्रय एवापाक्रियन्ते । ओदनबहुत्वं च तिसृणामपि गवां सम्भवत्येव । पयसो बहुत्वात् । तस्मात्त्रयाणामपाकरणम् । न च पयसोधिश्रयणमन्त्र । पवित्रवति सन्दोह्येत्येतावन्मात्र श्रवणात् ॥ १५६ ॥

श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य शरावयोरुद्धरति पात्र्योर्वा ॥ १५७ ॥

श्रपणाभिघारणे अनूद्येते [1]पिशीलकविधानार्थम् । केचित्पिशीलकोपस्तरणनिषेधार्थमाहुः । तदनुपपन्नम् । न ह्यस्यान्वयप्राप्तस्य निषेधकं वचनमस्ति । शरावयोरुद्धरति पात्र्योर्वेति विकल्पः । अथ द्वे पिशीले वा पात्र्यौ वा निर्णेनिजतीति वचनात् निर्णेजनं श्रुतावनूद्यते । सूत्रकारेणान्वयप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धम् । निर्णेजनं च सम्मार्ग उच्यते । प्रकृतौ हि दृष्टं सम्मार्गं प्रकृत्य पात्राणि निर्णेनिजतीति । तच्च गृहमेधिपिशिलीकस्यैव भवति न सौविष्टकृतस्य । शेषकार्यार्थत्वादप्रयोजकत्वं हि तस्य । एवं च सति पश्चावपि त्र्यङ्गानामभिघारणासादनालम्भा न भवन्ति ॥ १५७ ॥

आसेचने मध्ये कृत्वा सर्पिरासिञ्चत्याज्यार्थम् ॥ १५८ ॥

---

[1] पिशीलिकः शराव उच्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ओदनस्य मध्ये सर्पिरासिञ्चत्याज्यकार्याय। आज्यकार्ये च आज्यभागाभिनिर्वृत्तिः ॥ १५८ ॥

यावदुक्तमतः ॥ १५९ ॥

अत ऊर्द्ध्वं यावदुक्तमधस्ताद्यावदुक्तमिति केचित्। तदयुक्तम्। प्रमाणाभावात्। तस्मादतः शब्दो हेत्वर्थे। अतो यावदुक्तम येनान्वयप्राप्तावप्याज्यभागौ विधीयेते अत आज्यभागविधानेन यावदारादुपकारकं तत्सर्वमत्र न भवति ॥ १५९ ॥

स्तरणयजुषा वेदिमभिमृश्य तूष्णीं वा कृतत्वात्परिधिपरिधानम् ॥ १६० ॥

पुनः संस्कारशङ्कया स्तरणयजुषेत्युच्यते। अत इदमाह तूष्णीं वा कृतत्वादिति। कृतत्वात्संस्कारस्य तूष्णीमेवाभिमर्शनं कर्त्तव्यम्। ततः परिधिपरिधानं भवति। पूर्वतरं चान्वयोक्त्याहवनीयकल्पनमिति ॥ २६० ॥

शकलान्याधाय मत्योद्धृतावासादयति ॥ १६१ ॥

प्रतिग्रहणाच्च इध्मसंख्या न भवति। उद्धृताचोदनावासादयति। तत्र गृहमेध्योदने आज्यमोदनश्च द्वयमपि प्रयोजकम्। आसादनमन्त्रश्चातो विपरिणस्यते प्रियाभ्यां धामभ्यामिति। सौविष्टकृते त्वाज्यमेव प्रयोजकम्। ओदनस्य च ध्रुवस्थानत्वात्। घृताक्तस्योदनो नास्नेति प्रयोगः। आलम्भश्चाज्ययोर्दक्षिणस्य चोदनस्य ॥ १६१ ॥

स्रुक्स्रुवं च सम्मार्ष्ट्यनुद्वास्य वा सम्मार्जनम् ॥ १६२ ॥

चोदनाव्यावृत्तेरनुद्वास्यैव सम्मार्जनम् ॥ १६२ ॥

आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयं दक्षिणात् सौम्यमुत्तरात् ॥ १६३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गृहमेधिस्विष्टकृतौ चाज्यभागवत्समावदानौ ॥१६४॥

आज्यभागवदिति दक्षिणादेकः अपर उत्तरात् । समावदानाविति उभयोर्द्ध्यवदानं नैकप्रत्यवायं स्विष्टकृत इति ॥ १६४ ॥

अप्रत्यभिघारणं च ॥ १६५ ॥

प्रत्यभिघारणं च क्षताभ्यङ्गो न भवति । सौविष्टकृते तु द्विरभिघारणमिति सम्प्रदायः । यच्चोक्तमुपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीति सोऽनुवादो यथाप्राप्तस्य ॥ १६५ ॥

अनुद्धृत्य वा सहितमाज्यमधिश्रयति ॥ १६६ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । अनुद्धृत्य पिशीलकयोः स्थालीपक्षोयमुच्यते । सहितमाज्यमधिश्रयतीति आहवनीयश्राप्यर्थमुच्यते । तदेव प्रतिवेशमाज्यमधिश्रयतीति वचनात् । अत्र च स्थालीध्रुवार्थे वर्त्तते । तेनाज्यनिर्वापकाले तत्सम्मार्गः क्रियते ॥ १६६ ॥

उद्वास्योभयमासादयति ॥ १६७ ॥

स्थालीमोदनं च तस्मिन्नेवावसर इति ॥ १६७ ॥

न प्राशित्रमिडान्तं भवति ॥ १६८ ॥

अथेडामेवावद्यति न प्राशित्रमिति वचनात् ॥ १६८ ॥

पूर्वे मार्जनमुपहूय ॥ १६९ ॥

पूर्वे पक्षे उपहूय मार्जनं ततो भक्षणम् ॥ १६९ ॥

प्राश्नन्ति युक्ताः ॥ १७० ॥

युक्तग्रहणं यजमानव्युदासार्थम् ॥ १७० ॥

यजमानगृह्या हविरुच्छिष्टाशा ऋत्विजो ब्राह्मणाश्चान्ये बहुश्चेत् ॥ १७१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बहुश्चेदोहनो हविरुच्छिष्टाशा उपनीताः ॥ १७१ ॥

अरिक्ताꣳ स्थालीं निदधाति ॥ १७२ ॥

अथैतामनिरशितां कुम्भीमपिधाय निदधातीति वचनात् । अपिधानं च सामर्थ्यप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धम् ॥ १७२ ॥

सान्तपनीयाꣳ सꣳस्थाप्य ॥ १७३ ॥

संस्था च सम्प्रदाये पदार्थचतुष्टयेन । केषांचिद् बर्हिर्होम-मात्रेणैवेति । बर्हिश्च सान्तपनीयासक्तं तत्प्रतिपत्त्या च समाप्ति-र्भवत्येवेति ॥ १७३ ॥

प्रातर्वा शेषभावात् ॥ १७४ ॥

प्रातरेव वा परिसमाप्तिः कर्त्तव्या न इदानीम् । कुत एतत् । शेषभावात् । गृहमेधीयाशेषो हि विद्यते दर्विहोमः । तस्मा-त्प्रातः परिसम्माप्तिः ॥ १७४ ॥

मातृभिर्वत्सान्सꣳसृज्य [1]निवान्या वत्सं बध्नाति ॥ १७५ ॥

तस्यां रात्रौ ॥ १७५ ॥

यावाग्वाग्निहोत्रहोमः ॥ १७६ ॥

प्रातर्हुत्वा ऽहुत्वा वा स्थाल्या दर्व्यादत्ते पूर्णादर्वीति ॥ १७७ ॥

अग्निहोत्रं च हुत्वा अहुत्वा वा दर्विहोमः कर्त्तव्य । तत्र गृहमेध्याज्यभागपूर्वस्य विद्यमानत्वात् । आज्यभागयोरन-नुष्ठानम् ॥ १७७ ॥

---

१ स्वयं नष्टवत्सा परकीयेण वत्सेन या गौर्दुह्यते सा निवान्येत्यु-च्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऋषभमाह्वयितवै ब्रूयात् ॥ १७८ ॥

ऋषभो यथा रौति तथाह्वानं कुरुतेत्येतदुक्तं भवति ॥ १७८ ॥

रुते जुहोति ॥ १७९ ॥

ऋषभस्य ॥ १७९ ॥

अव्याहरति ब्रह्मा जुहुधीत्याह ॥ १८० ॥

ऋषभे ॥ १८० ॥

देहि म इति जुहोत्यृषभो दक्षिणा ॥ १८१ ॥

गृहमेधिशेषत्वेपि वाचनिकी दक्षिणा । ज्योतिष्टोमोदवसानीयावत् । यस्य रुते जुहोति तमेव ऋषभं पूर्णदर्वाय दक्षिणां ददातीति वचनात् ॥ १८१ ॥

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सप्तकपालः ॥ १८२ ॥

अदित्यै चरुरन्यत्रापि ॥ १८३ ॥

यत्रादितिर्देवता श्रूयते तत्र चरुर्भवति । यथा राजसूये अदित्यै महिष्या इति । यद्येवं अदित्यै चरुस्तृतीयेति चरुग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अतोन्यथा व्याख्यायते । यत्रादित्य इति चरुः श्रूयते तत्र न ज्ञायते किमदितिर्देवता उतादित्य इति । तत्रादितिर्देवतात्वमुच्यते । यथा सौत्रामण्यादित्यश्चरुरन्ते चेति । एवं चेत् अदित्यै महिष्या इति चरुर्न लभ्यते वाक्योपलक्षणार्थतया । अथ श्वोभूते महिष्यै गृहान्परेत्यादित्यं चरुं निर्वपतीति । अयमेवावाङ्प्राण आदित्येष्टिरिति पृथगङ्गसंस्तुत्यादित्येष्टिरिति च व्यपदेशात्पृथक् ॥ १८३ ॥

तन्त्रत्वे प्राप्त आह—

समानबर्हिषी वा कालकर्मैकत्वात् ॥ १८४ ॥

समानतन्त्रे भवतः । कुतः । कालकर्मैकत्वात् । नात्र कालो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भेदको न च कर्मभेद इति । अतः समानतन्त्रे भवति इति ॥ १८४ ॥

१महाहविरुदवसाय निमर्थ्य ॥ १८५ ॥

कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः । उदवसायेव ह्येतेन यजत इति वचनात् । एतेनेति पर्वणा पर्वव्युपदेशाश्च महाहविषयः ॥ १८५ ॥

पूर्वेद्युर्वा ॥ १८६ ॥

न चैतदेवम् । पूर्वेद्युरेवोदवसानमथने कर्त्तव्ये । किं कारणम् । अनीकवत्यादि हि त्रैयम्बकान्तं साकमेधाख्यमेकं पर्वेति । तथोच्यते उदवसायेव ह्येतेन यजत इति । तस्मात्पूर्वेद्युरेव२ ॥ १८६ ॥

३नित्येभ्योधिकान्यैन्द्राग्नो माहेन्द्रश्चरुर्वैश्वकर्मण एककपालः ॥ १८७ ॥

नित्येभ्यः पञ्चभ्योधिकान्यैन्द्राग्नादीनि भवन्ति ॥ १८७ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमन्थनपृषदाज्यं च वरुणप्रघासवत् ॥ १८८ ॥

उत्तरवेद्यग्निप्रणयनपृषदाज्यानि वरुणप्रघासवदिति युक्तम । मन्थनं तु तत्रापि वैश्वदेविकं नोदकेनेहापि । तत्किमिति वरुणप्रघासवदित्युच्यते । उभयत्राधिकहविः सम्बन्धविधानार्थतयेत्यदोषः । अन्तरायेपि ह्यधिकानां मन्थनं यथा स्यादिति ॥ १८८ ॥

---

१ अथ महाहविराह—

२ अस्मिन्पक्षे केचिदेवमाहुः— समारोह्योदवसाय गार्हपत्यं निमथ्य साकमेधार्थमेव साधरणावग्नी विहृत्यानीकवतीयादतिप्रणयनम् । ततश्च पित्र्यादिषु पूर्वो मध्याहवनीय एवोपस्थानादौ तस्य साधारणत्वात् । अयमपि पक्षो युक्ततर इव दृश्यते । अन्ते ऽग्न्योः समारोपविधानात् । ‘ अग्नी समारोह्य ’ इति ।

३ अथ महाहविषि हवींष्याह—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऋषभो दक्षिणा ॥ १८९ ॥

पितृयज्ञ उपांशु चरणम् ॥ १९० ॥

पितृयज्ञ इति कर्मणां नामधेयम् । पितृसम्बद्धो यज्ञः । पितरो वै न आसंस्तस्मात्पितृयज्ञो नामेति । तत्रोपांशु चरणशब्दात्सर्वमुपांशुभवति न देवतामात्रम् ॥ १९० ॥

पुरस्तादुपचारः ॥ १९१ ॥

अन्वयादुत्तरोपचारत्वे प्राप्ते यदनियतस्थानं तस्य पुरस्तादुपचारः । अनेन च दिग्विपर्ययो ज्ञायते । पित्र्यत्वात् दक्षिणामुखं कर्मणि प्राची उत्तरावदिति पुरस्तादुपचार इत्युक्तम् ॥ १९१ ॥

ब्रह्मयजमानयोश्च ॥ १९२ ॥

इदमन्वयप्राप्तमेवोच्यते । ब्रह्मयजमानयोश्च पुरस्तादुपचारः ॥ १९२ ॥

पूर्ववद्वा ॥ १९३ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्ववच्छब्देन च दिग्विपर्ययवशादपरादिक् गृह्यते । न दक्षिणा । तथाचोपरिष्टाद्वक्ष्यति पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादग्नीदिति इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीदिति श्रुतेः । तथा हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्यन्तीति । तथा एतैर्हविर्भिः प्रचरिष्यन्त इत्याद्यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीदिति । अतः पूर्ववच्छब्देनापरादिक्परिगृह्यते ॥ १९३ ॥

अपत्नीकः ॥ १९४ ॥

पत्नीकर्तृकपदार्थनिवृत्तिरित्येके । यत्पत्न्या कर्त्तव्यं तदत्र न भवति आज्यावेक्षणादि । पत्नीप्रतिषेधात्प्रतिनिधिः करोतीत्यपरे । पदार्थः प्रधानभूतः कर्त्ता गुणभूतः । पदार्थप्राधान्याच्च कर्त्रन्तरमाक्षिप्यते । तस्मात्प्रतिनिधिना कर्त्तव्यम् । तत्पुनर्विचारयित-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यम् । प्रतिनिधिरभावे प्रवर्त्तते । यत्र पुनः शास्त्रतः पर्युदासस्तत्र कथं प्रतिनिधिरभावे प्रवर्त्तते । यं प्रतिनिधीयते स एव पर्युदस्त इति ॥ १९४ ॥

दक्षिणाग्निराहवनीयवत् ॥ १९५ ॥

वत्युपदेशात्स्वकार्यापरित्यागेन दक्षिणाग्निराहवनीयकार्ये विधीयते ॥ १९५ ॥

पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहरत्यर्थवच्च ॥ १९६ ॥

न्यायसूत्रे एत्य गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा गमनप्रतिषेधात् ॥ १९६ ॥

पितृभ्य सोमवद्भ्यः षट्कपालः ॥ १९७ ॥

सोमवद्गुणविशिष्टेभ्यः पितृभ्यः षट्कपालो भवति ॥ १९७ ॥

सोमाय वा पितृमते ॥ १९८ ॥

विकल्पेन श्रवणात् ॥ १९८ ॥

पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः ॥ १९९ ॥

भवन्ति ॥ १९९ ॥

पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः ॥ २०० ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ २०० ॥

चतुर्वा ग्रहणम् ॥ २०१ ॥

पितृत्र्यत्वात्सकृद्ग्रहणे प्राप्ते अन्वयाच्चतुर्ग्रहणम् ॥ २०१ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्तादवहननपेषणे ॥ २०२ ॥

उत्तरेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणातिष्ठन्नवहन्तीति वचनात् ॥ २०२ ॥

दक्षिणार्द्धे कपालोपधानम् ॥ २०३ ॥

द. नं. ५०३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दक्षिणार्द्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपदधातीति वचनात् ॥ २०३ ॥

धानाभर्जनम् दक्षिणाग्नौ ॥ २०४ ॥

अन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्तीति वचनात् ॥ २०४ ॥

श्रपणपेषणविपर्यासेऽपि धर्माः ॥ २०५ ॥

धानानां श्रपणपेषणयोर्विपर्यासः । तस्मिंश्च सति तद्धर्मा न भवन्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ २०५ ॥

अभिमृश्यार्धाः पिष्ट्वा निवान्या दुग्धे सकृन्मथित एकशलाकया [1]मन्थः ॥ २०६ ॥

अभिमर्शनं शृताशृतसंवित्त्यर्थं प्रकृतावुक्तम् । तमभिमृशति शृतं वेदानीति च । धानाभिमर्शनं न शक्यते कर्तुमित्यतोऽभिमर्शनं पुरोडाशविषयं द्रष्टव्यम् । अभिमृश्य पुरोडाशमर्धाः धानाः पिष्ट्वा निवान्या दुग्धे सकृदुपमथित एकशलाकया मन्थो भवति ॥ २०६ ॥

अग्रहणं मन्थस्य ततोर्द्धाः पिंषन्तीति श्रुतेः ॥ २०७ ॥

अथपितृभ्यो बर्हिषद्भ्योन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्ति ततोर्धाः पिंषन्तीति श्रुतत्वात् ॥ २०७ ॥

ग्रहणं वा चोदितत्वात् ॥ २०८ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । ग्रहणं वा मन्थस्य भवति । चोद्यते हि अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो निवान्यायै दुग्धे सकृदुप-

---

१ मन्थ अद्भ्वालिताः सक्तव उच्यन्ते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मथित एकशलाकया मन्थो भवतीति। चोदितत्वात् अवहननश्रपणयोः सहसंयोगात् ॥ २०८ ॥

दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परिवृतमुदग्द्वारं तन्मध्ये वेदिं करोत्यवान्तरादिक्सूक्तिमाप्त्यान्ते ॥ २०९ ॥

दक्षिणाग्नेर्दक्षिणेन उदग्द्वारं परिवृतमध्ये वेदिं करोति अवान्तरदिक्स्रक्तिम्। दिक्स्रक्तिर्हि चतुरस्रं पित्र्ये कर्मणि स्मर्यते। अत उच्यते अवान्तरदिक् स्रक्तिमिति ॥ २०९ ॥

दक्षिणाग्निं मध्येस्याः करोति ॥ २१० ॥

ततोन्वाहार्यधिश्रपणम्। मध्यशब्दो गर्भवाची ॥ २१० ॥

प्रणीतानुहरणं ब्रह्मयजमानौ चानुगच्छतः ॥ २११ ॥

न्यायसूत्रमेतत्। अतोन्यत्राप्यग्निप्रणायने प्रणीतानुहरणादि भवत्येव। वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥ २११ ॥

स्फ्यादानादि करोति ॥ २१२ ॥

यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे ॥ २१३ ॥

पित्र्यत्वात्प्राचीनावीतिप्राप्ताविदमुच्यते ॥ २१३ ॥

द्विर्वोपभृति ॥ २१४ ॥

ग्रहीतव्यम्। द्विरुपभृति गृह्णीयादिति विधाय प्रतिप्रसव उच्यते। तद्वद्यावेव कृत्व उपभृति गृह्णीयादिति। अतो विकल्पः॥२१४॥

प्राग्ग्रन्थि बर्हिः ॥ २१५ ॥

कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः ॥ २१५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विस्र्ँस्य यूनं चाग्रे गृहीत्वा त्रिस्तृणन्नग्निं पर्य्येति ॥ २१६ ॥

बर्हिर्विस्र्ँस्य यूनं चोभयमग्रे गृहीत्वा वेदिं स्तृणन् त्रिः पर्य्येति । तथा च स्तरणं कर्त्तव्यम् यथोत्तरतोपवर्गो भवति ॥ २१६ ॥

प्रस्तरमात्रँ शिष्ट्वा तावत्प्रतिपर्य्येति ॥ २१७ ॥

प्रस्तरमात्रं परिशिष्य त्रिरेव पर्य्येति ॥ २१७ ॥

तँ स्तृणात्यविधृतिम् ॥ २१८ ॥

तमिति प्रस्तरनिर्देशः ॥ २१८ ॥

प्राक्सँस्थँ हविरासादनम् ॥ २१९ ॥

अवरोक्तमिति प्राप्तौ दिग्विपर्ययप्रवृत्तये प्राक्सँस्थतोच्यते ॥ २१९ ॥

सामिधेनी प्रैषाद्याज्यभागाभ्यां यज्ञोपवीतिनः सर्वे ॥ २२० ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः ॥ २२० ॥

पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादग्नीत् ॥२२१॥

यदि पुरस्तादुपविष्टौ नोचेत् स्थितावेवेति ॥ २२१ ॥

आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् ॥ २२२ ॥

एवकारकरणान्न होतृवरणम् । पितृयज्ञे न होतारं वृणीते नार्षेयमिति वचनात् ॥ २२२ ॥

अपबर्हिषः प्रयाजा अनुयाजाश्च ॥ २२३ ॥

प्रजा वै बर्हिर्नेत्प्रजाः पितृषु दधातीति निषेधात् ॥ २२३ ॥

४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असमानयनं वा बर्हिः संयोगात् ॥ २२४ ॥

समानयनं चात्र न भवति । बर्हिः संयोगात् । चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषीति । वा समानयनं भवति । चतुर्थसंयोगात् । चतुर्थे प्रयाजे समानयतीति । बर्हिषीत्यनुवाद एव । बर्हिः प्रयाजस्य चतुर्थत्वात् । तथान्यत्रापि चतुर्थे चतुर्थे समानयतीत्युक्तम् ॥ २२४ ॥

प्रत्यगतीत्य जुहोति ॥ २२५ ॥

एवमेव हि प्रयाजेषु श्रूयते । प्रसूतोऽध्वर्युः स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह समिधो यजेति । सोपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजति । तथानुयाजेष्वपि स्रुचावादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति सोपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ जयति । एवं चोभयत्र चोदकानुग्रह एव भवति । प्रकृतौ हि दक्षिणां दिशं गत्वा होमः कृतः इहापि दिग्विपर्ययेण प्रतीच्येव दक्षिणेति । प्रधाने तु चोदकप्राप्तस्य प्रत्यग्गमनस्य प्रत्यक्षः प्रतिषेधः । प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीति ॥ २२५ ॥

हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्यन्ति ॥ २२६ ॥

प्रतिशब्दप्रयोगाद्यदि सामिधेनिप्रैषादादौ विपर्ययकृतः । अथ पश्चादुपविष्टौ ततो व्यवस्थितावेति ॥ २२६ ॥

सर्वेभ्योऽवद्यति यथा पूर्वं सोमवत्न्यो मध्यात्सकृत्सकृत्सहावदधाति ॥ २२७ ॥

एवं हि श्रूयते । स उपस्तृणीत आज्यमथास्य पुरोडाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह मन्थस्य तत्सकृदवदधातीति ॥ २२७ ॥

द्विरभिघारणमनतिक्रमणं च ॥ २२८ ॥

वाचनिकम् ॥ २२८ ॥

सोमवत्न्य एवायं प्रकारो माभूदित्यत आह—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सोमाय वा पितृमत इति ॥ २२९ ॥

एवं बर्हिषद्भ्य उत्तरतो धानामन्थपुरोडाशानाम् ॥ २३० ॥

एवं शब्देन सर्वमतिदिश्यते ॥ २३० ॥

अग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणतो मन्थपुरोडाशधानानाम् ॥ २३१ ॥

अत्रैवं शब्दोनुवर्त्तते ॥ २३१ ॥

पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वं स स्विष्टकृत् ॥ २३२ ॥

कव्यवाहनगुणविधानेन गुणान्तरस्य निवृत्तिर्मा भूदिति स स्विष्टकृदित्युच्यते । अस्तु तथेति चेत् । नादृष्टार्थत्वात् । हविषामवदानप्रदेशविधानं शाखान्तरात् । अत्र सोमवद्यागे यद्धानामन्थयोरवदानग्रहणं तद्गुणमात्रं न हि तयोस्तत्र देवता सम्बन्धः । अवदानमात्रश्रवणात् । उत्पत्तौ हि षट्कपालावरुद्धः सोमवद्यागउत्पन्नः । तेन धानानां मन्थस्य च न समुच्चयः शक्यते वक्तुम् । न हि विकल्पो न वैपरीत्येन बाध्यबाधकभावः । एवमेव गुणभावेन श्रवणमिति । प्रयोजनं तदग्रहणे यागस्यानावृत्तिरिति । एवं बर्हिषद्यागे अग्निष्वात्तयागे च ॥ २३२ ॥

ओं स्वधेत्यस्तु स्वधेति वा श्रुतप्रत्याश्रुते स्वधा नम इति वषट्कारः ॥ २३३ ॥

एतच्च प्रधानेषु कव्यवाहने च विकल्पेन श्रूयते । एतैर्हविर्भिः प्रचरिष्यते इति प्रकृत्य तदुताश्रावयन्त्योंस्वधेत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रवणां स्वधा नम इति वषट्कार इत्याह । तस्मात्र सर्वमेतत् ॥ २३३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मन्थमुपहूय होताध्वर्युर्ब्रह्माग्नीदवघ्रायं निदधाति ॥ २३४ ॥

एवमेव हि श्रूयते । तदेते प्रयच्छन्तीति नोपनिबद्धं सामर्थ्यपरिप्राप्तत्वात् ॥ २३४ ॥

प्राशित्रमवदायेडां वा सर्वे प्राश्नन्ति वा ॥२३५॥

प्राशित्रेडादि मन्थोपहवेन सह विकल्प्यते । इडां च सर्वे प्राश्नन्ति वा । अवजिघ्रन्ति वा। एवमेव हि श्रूयते । यथात्वेवेतरस्य यज्ञस्येडाप्राशित्रं समवद्यन्त्येवमेवैतस्यापि समवद्येयुस्तामुपह्-यावैवजिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति इति प्रतिषिध्य प्रति प्रसवः प्राशितव्यां त्वेव वयं मन्यामह इति ॥ २३५ ॥

वेदिं त्रिः परिषिञ्चत्युदपात्रेणाध्वर्युर्यजमानो वा ॥ २३६ ॥

वेति विकल्पः ॥ २३६ ॥

स्रक्तिषु पित्रवनेजनं परिषिच्य परिषिच्य पूर्ववदुत्तरापरस्यां प्रथमम् ॥ २३७ ॥

स्रक्तिषु कोणेषु पितृसम्बद्धमवनेजनम् । पूर्ववदित्यसावव-नेनिक्ष्वेति उत्तरापरस्यां स्रक्त्यां प्रथमम । तच्च परिषिच्य परिषिच्य क्रियते ॥ २३७ ॥

सव्ये समवदाय सर्वेभ्यो यथावनिक्तं पिण्डान्ददात्यसावेतत्त इति ॥ २३८ ॥

सव्ये पाणौ कृत्वा सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदाय येषु प्रदेशे-ष्ववनेजनं कृतं तत्र पिण्डान्ददात्यसावेतत्त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टे ऽत्र पितर इति ॥२३९॥

उत्तरपूर्वस्यां स्रक्त्यां पाणिनिमार्जनं करोत्यत्र पितर इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २३९ ॥

यज्ञोपवीतिनः सर्वेनिष्क्रम्योदञ्चोक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्याम् ॥ २४० ॥

ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वेति श्रुतत्वात् । उदग्द्वारत्वात् परिवृतस्य उदञ्च इत्यवाच्यम । प्राप्तत्वादेव पृष्ठतोनवलोकनार्थमुच्यते । अथ वानुपस्थानसम्बन्धः । उदञ्च उपतिष्ठन्त इति । द्वाभ्यामिति न वक्तव्यं परादिना पूर्वान्तप्राप्तेः । वक्तव्यं वा प्रकरणाभावात् । प्रकरणस्थानां हि स न्यायः ॥ २४० ॥

मनोन्वाह्वामह इति गार्हपत्यं तिसृभिः ॥२४१॥

उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्त्तते ॥ २४१ ॥

प्राचीनावीती प्रविश्यामीमदन्तेति दाता जपति ॥ २४२ ॥

अथ यतरो ददाति स पुनः प्राचीनावीती भूत्वाभिप्रपद्य जपतीति श्रुतत्वात् । दातुः प्राचीनावीतिग्रहणे न सर्वे प्राचीनावीतिनो भवन्ति । येनोपरिष्टाद्यज्ञोपवीति विधानम । ते सर्व एव यज्ञोपवीतिनो भूत्वानुयाजाभ्यां प्रचरिष्यन्त इति ॥ २४२ ॥

अवनेज्य पूर्ववत्प्रदक्षिणम् ॥ २४३ ॥

परिषेकः प्रदक्षिणम ॥ २४३ ॥

नीवीं विस्रस्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति षड्वा नमस्कारान् ॥ २४४ ॥

प्रत्यञ्जलिकरणं षट्कृत्वो नमस्करोतीति वचनात् ॥ २४४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गृहान्नः पितरो दत्तेति च ॥ २४५ ॥

जपति ॥ २४५ ॥

ब्रह्मामन्त्रणादि प्राक्स्रुग्व्यूहनात्प्रयाजवत् ॥ २४६ ॥

ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति ब्रह्मामन्त्रणम् । तस्य यदादौ तदादि । उल्मुकसमासादित्यर्थः । उल्मुकसमासस्य ह्यनुयाजाङ्गत्वात् । प्रयाजवदिति च यज्ञोपवीतं देशगमनं च ब्रह्मयजमानयोर्वातिनातिदिश्यते प्राक्स्रुग्व्यूहनात् ॥ २४६ ॥

यज्ञोपवीतिविपर्ययम् ॥ २४७ ॥

स्रुग्व्यूहनादारभ्य पित्र्यत्वात्कर्मणः प्राचीनावीतित्वमेव भवति । न देशविपर्ययोऽविहितत्वात् ॥ २४७ ॥

न प्रस्तरमादत्ते ॥ २४८ ॥

नाध्वर्युः प्रस्तरꣳ समुल्लुम्पतीति ॥ २४८ ॥

अनुप्रहरेत्युक्ते न किञ्चनानुप्रहरति ॥ २४९ ॥

अथाग्नीदाहानुप्रहरेति स न किञ्चनानुप्रहरतीति वचनात् ॥ २४९ ॥

तूष्णीमात्मानꣳ सꣳस्पृशति ॥ २५० ॥

उपस्पृश्य परिधीन्नानुप्रहरति ॥ २५१ ॥

उपस्पर्शनं च केचिन्मन्त्रेण कुर्वन्ति तत्पुनर्न, वचनाभावात् । अपूर्वत्वाच्च ॥ २५१ ॥

शंय्वन्तं भवति ॥ २५२ ॥

पितृयज्ञकर्म शंय्वन्तं भवतीति वचनात् ॥ २५२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बर्हिः परिध्यग्नौ प्रास्यति ॥ २५३ ॥

अथैतद्बर्हिरनुसमस्यति परिधींश्चेति श्रवणात् ॥ २५३ ॥

हविरुच्छिष्टं च ॥ २५४ ॥

अनुसमस्यति ॥ २५४ ॥

अप्सु प्राश्यं वा ॥ २५५ ॥

अप्सु प्राश्यं वेति विकल्पः । अस्य चागन्तुत्वादन्ते निवेशः ॥ २५५ ॥

त्रैयम्बकान्निर्वपतिरौद्रानेककपालान् यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् ॥ २५६ ॥

त्रैयम्बकानिति नामधेयम् । तस्मात्त्रैयम्बकानामेति । रुद्रदेवत्यान् एककपालान् यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् । गृह्यशब्दोऽत्र प्रजाविषयः । करम्भपात्रवत्तुल्यश्रुतित्वात् । एकेनातिरिक्ता भवन्त्येकाधिकान् ॥ २५६ ॥

चतुरो वा ॥ २५७ ॥

चतुःसंख्या वा द्विप्रजैकप्रजानाम् ॥ २५७ ॥

उदङ्मुखः सर्वम् ॥ २५८ ॥

उदङ्ङासीन एतान् गृह्णातीत्युक्त्वा अवोचत् स तत एवोपोत्थायोदङ्तिष्ठन्नवहन्त्युदीच्यौ दृषदुपले उपदधात्युत्तरार्द्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधातीति ॥ २५८ ॥

देशांश्च ॥ २५९ ॥

आखूत्करचतुष्पथस्थाणुवृक्षवल्मीकादीन् उदङ्प्रतिपद्यते ॥२५९॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जुहोतयो वषट्कारान् ॥ २६० ॥

जुहोतय इति कुतः। मन्त्रे स्वाहाकाराम्नानात्। अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमादायोदङ्परेत्य जुहोतीति च श्रवणात्। तथा पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोतीति श्रवणात्। चतुष्पथे जुहोतीति च। अतो जुहोतय इत्युक्तम्। यद्येवमवषट्कारानिति किमुच्यते। यत्त्र्यम्बकैरयजन्तेति च यजत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। जुहोति शब्दश्च वषट्काराधिकेऽपि दृश्यते। उभयतो यूपं प्रत्यङ्मुखो जुहुत इति। होममन्त्रश्च। अस्तुतथेति चेत्। न, तत्राहत्य विधानात्। तौ वै वषट्कृतौ सन्तौ मन्त्रेण हूयेते इति। तस्मादवषट्कारानित्युच्यते ॥ २६० ॥

अक्तान्वा ॥ २६१ ॥

ते वा अक्ताः स्युरित्युक्त्वा त उ वाँ अनक्ता एव स्युरिति विकल्पः ॥ २६१ ॥

पात्र्यां कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय चतुष्पथे पलाशपत्रमध्यमेन होमः ॥ २६२ ॥

तान्साद्धं पात्र्यां समुद्धास्येति वचनात्। एकपात्र्यां दक्षिणाग्न्युल्मुकम्। आदानस्य दृष्टार्थत्वात्। तत्रैव होमो भवति। यद्येवं चतुष्पथे जुहोतीति कथम्। तत्रैवोल्मुकं स्थापयित्वा हूयमाने चतुष्पथे हुतमेव भवति। द्व्यधिकरणा हि क्रियेयं श्रूयत इति। पलाशपत्राणां यन्मध्यमं तत्पलाशपत्रमध्यमम्। यद्वा पलाशपत्रं च तन्मध्यमं चेति पलाशपत्रमध्यमं तेन होमः ॥ २६२ ॥

सर्वेषामवदानं सकृत्सकृदतिरिक्तवर्जम् ॥ २६३ ॥

एककपालानां वाचनिकं सकृदवदानम्। स सर्वेषामेवावद्यत्येकस्यैव नावद्यति य एषोऽतिरिक्तो भवतीत्यतिरिक्तवर्जमित्युक्तम् ॥ २६३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अक्तेषु मिश्रणम् ॥ २६४ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ २६४ ॥

एष त इति जुहोति ॥ २६५ ॥

अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरत्येष त इति ॥२६६॥

उपकिरणं च तिरः करणम् । तिर इव वै गर्भास्तिर इवैतद्यदुपकीर्णं इति।आखूत्करस्य केचिदाहवनीयधर्मान् कुर्वन्ति। तन्नायुक्तं होमाश्रवणात्। उपकिरणं ह्यत्र विहितमिति ॥ २६६ ॥

आगम्यात्र रुद्र मदीमहीति जपन्ति ॥ २६७ ॥

अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नाना-स्त्र्यम्बकमिति ॥ २६८ ॥

बहुवचनोपदेशात्सर्वेषां परिगमनम् । पितृवदिति वचनादपसव्यम् ॥ २६८ ॥

देववच्चेति प्रदक्षिणम् ॥ २६९ ॥

एतेनैव दक्षिणानाघ्नानाः ॥ २७० ॥

एतेनैव मन्त्रेण दक्षिणानाघ्नानाः परियन्ति ॥ २७० ॥

कुमार्यश्चोत्तरेणोभयत्र पतिकामा भगकामा वा ॥ २७१ ॥

उत्तरेण मन्त्रेणोभयत्र देववत्पितृवच्च पतिं कामयमानाः । सौभाग्यं वेति ॥ २७१ ॥

रौद्रान्यजमानोऽञ्जलिं नोदस्यत्यगोः प्रापणम् ॥ २७२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रौद्राः पुरोडाशा,ः तान्रौद्रान् पुरोडाशान् यजमानोऽञ्जलिनोत्क्षिपति। अगोः प्रापणम्। यथा गौर्नोदाप्नुयादिति ॥ २७२ ॥

पततः प्रतिगृह्णात्यैनानशक्य उपस्पर्शनम् ॥२७३॥

अशक्ये ग्रहणे पतितानामुपस्पर्शनम् ॥ २७३ ॥

मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां कुपे वा सज्योभयतः स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतत्त इति ॥ २७४ ॥

१मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा २कुपे वासज्योभयतः स्थाण्वादीनामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदगोः प्रापणं एतत्त इत्यनेन मन्त्रेणासजति। आसञ्जनं चावलगनम्। आसजत्यवलगयति ॥ १७४ ॥

कृत्तिवासा इति च ॥ २७५ ॥

मन्त्रमात्रोपदेशात् क्रियाया अनिर्दिष्टत्वात्तन्निश्चलीकरणमात्र क्रियात्र द्रष्टव्या। तथानिष्वापयत्येवैनमेतत्स्वपन्न हि कञ्चन हिनस्तीति वाक्यशेषः ॥ २७५ ॥

अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः ॥ २७६ ॥

पृष्ठतोनवलोकयन्त एत्यापामुपस्पर्शनं कुर्वन्ति बहुवचनोपदेशात्। अत्र च वाशब्दोयद्यर्थे। अग्निपरिगमनादि कर्मापवर्गसमिदाधानान्ते कर्त्तव्यम्। आगन्तुत्वात्। तथा च वाक्यशेषः। ते प्रतीक्षं पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति। अनपेक्षमेत्याप उपस्पृशन्तीत्यतो रुद्रियेणात्र वा एतदचारिषुरिति भूतकालनिर्देशात् निर्वृत्तं रुद्रियं कर्मेति गम्यते। अथ वा पाठानु-

---

१ यत्र तृणमय आवपने धान्यं बध्यते तन्मूतम्।

२ वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दारुविशेषो वीवधापरपर्यायः कुपः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्व्यां अव रुद्र मदीमहीति जपसमनन्तरं क्रियेत ततश्चाचारिषुरित्येतदनुपपन्नार्थं स्यादिति ॥ २७६ ॥

शुनासीरीयमतः ॥ २७७ ॥

स यत्रैव सकामैर्धैर्यजते तच्छुनासीर्येण यजेतेति वचनात् ॥ २७७ ॥

यदेच्छेत् ॥ २७८ ॥

यदा वा इच्छा भवति । तस्माद्यदैव कदाचैतेन यजेतेति श्रुतेः । उत्तरेषु वा ज्योत्स्नेष्विति च शाखान्तरात् ॥ २७८ ॥

पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जम् ॥ २७९ ॥

अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्तीत्यनेन प्राप्तानां निवृत्त्यर्थमुच्यते । पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जमिति । तच्चैतच्छाखान्तरवचनादूद्रष्टव्यम् । अपरे तु वर्णयन्ति तस्यावृन्नापकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति पृषदाज्यन्न मन्थन्त्यग्निं पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोनुयाजा एका समिष्टयजुरिति । उत्तरवेदिपृषदाज्ययोः प्राप्त्यभावादनुवादः । एवं चेदनिषिद्धानां देशवासः प्रस्तरादीनां प्राप्तिर्भवत्येव । सूत्रकारेण च वर्हिर्वर्जं सर्वेषां निषेधः कृतः । तच्च शाखान्तरवचनादेवोपपद्यते ॥ २७९ ॥

नित्येभ्योधिकानि शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः ॥ २८० ॥

इन्द्राय वा शुनासीरायेति देवताविकल्पः ॥ २८० ॥

वायव्यं पयः ॥ २८१ ॥

अथ वायव्यं पयो भवतीति वचनात् ॥ २८१ ॥

लौकिकम् ॥ २८२ ॥

तच्च लौकिकं भवति धर्मरहितम ॥ २८२ ॥

कुत एतत्—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिधुक् श्रुतेः ॥ २८३ ॥

प्रतिधुक् शब्देन च प्रातर्दुग्धमात्रं धारोष्णमभिधीयते । तथा-चाह । गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतमिति । एवं च धर्मानुष्ठाने सति आज्यनिर्वापकाले दोहः प्राप्नोति श्रपणं च । अत्र प्रतिधुक्त्वं विरुध्येत इति ॥ २८३ ॥

एवं प्राप्त इदमुच्यते—

नाविरोधात् ॥ २८४ ॥

न लौकिकं भवति । वैदिकमेव धर्मवद्भवति । कुत एतत् । अविरोधात् । यागकाल एव दोहः करिष्यते । धर्माः प्रधानभूताः कालो गुणभूतः । अतो धर्मानुग्रहाय गुणभूतकालबाधेन तत्रैव धर्माः करिष्यन्ते । ये च विरुध्यन्ते ते एव न क्रियन्ते परिक्षालनश्रपणा-दयः । तस्मात्साधूक्तं नाविरोधादिति ॥ २८४ ॥

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ २८५ ॥

यत्र प्रक्रियन्ते धर्माः सा प्रकृतिः । ऐन्द्रं पयो माहेन्द्रं पय इति तद्धितान्तता व्यक्तता वेति । सा चेह दृश्यते वाय-व्यं पय इति ॥ २८५ ॥

यवागूर्वा ॥ २८६ ॥

तण्डुलैः शिथिलपक्का यवागूरित्युच्यते । वेति विकल्पः । य-वागूर्वा पयो वाभवति ॥ २८६ ॥

सौर्य एककपालः ॥ २८७ ॥

भवतीति वाक्यशेषः ॥ २८७ ॥

सीरं षड्योगं दक्षिणा ॥ २८८ ॥

सीरं लाङ्गलं षड्भिरनडुद्भिर्युक्तमित्यर्थः । इयं दक्षिणा ॥ २८८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ओष्टारौ वा ॥ २८९ ॥

वोढारौ महान्तौ बलीवर्दौ वेति विकल्पः ॥ २८९ ॥

श्वेतोऽश्वः सौर्यस्य ॥ २९० ॥

दक्षिणा । सौर्यं प्रकृत्याह तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणेति ॥ २९० ॥

अभावो गौः ॥ २९१ ॥

अश्वाभावे गौर्भवति । यद्यश्वः श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यादिति ॥ २९१ ॥

साकमेधसमनन्तरमुत्तरेषु वा ज्योत्स्नेष्विति शुनासीरीयमुक्तम् । अन्यदपि पक्षान्तरमस्ति तदर्थमाह—

संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युदृष्टे शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्या वा यजेत पौर्णमास्याम् ॥ २९२ ॥

यो नाम चातुर्मास्ययागैरहोरात्रद्वारेण संवत्सरं व्याप्तुमिच्छति स संवत्सरेप्सुः । तथा चोक्तम् । तद्धैके रात्रीरापिपयिषन्तीति । तस्य संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युदृष्टे शुनासीरीयम् । फाल्गुनापौर्णमास्यः पूर्वं यदुदृष्टं चन्द्रमसः शास्त्रतः प्रथममुद्दर्शनं तत्फाल्गुन्युदृष्टम् । फाल्गुनावतारप्रतिपादित्यर्थः । तत शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्या वा पौर्णमास्यां यजते । सोमोऽग्निष्टोमः । पशुरग्नीषोमीयः । इष्टिराग्नेयीति विकल्पः ॥ २९२ ॥

आवृत्तिरनीजानस्य ॥ २९३ ॥

सोमे पश्विष्टिभिरनीजानस्यावृत्तिर्भवति । एतदुक्तं भवति । उत्सर्गपक्ष एवैतैर्यजेतेति ॥ २९३ ॥

आवृत्तौ कर्मविवेचनायाह—

फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयं प्रातर्वै-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्वदेवम् ॥ २९४ ॥

फाल्गुन्या उपवसथः फाल्गुन्युपवसथः। उपवसथशब्देन प्राक्कालीनमहरुच्यते। चतुर्दशीति एतदुक्तं भवति। तत्र शुनासीरीयं प्रातः पौर्णमास्यां वैश्वदेवमिति ॥ २९४ ॥

सपाशुकान्यपि चातुर्मास्यानि सन्ति तदर्थमाह—

सपशुषु पशुतन्त्रं प्राधान्यात् ॥ २९५ ॥

सपशुषु चातुर्मास्येषु एकतन्त्राभ्युपगमन्यायान्यत्पशुतन्त्रमभ्युपेयम। कुत एतत् । प्राधान्यात्। प्रधानशब्दो महत्त्ववाची, महत्त्वात्पशुतन्त्रस्येत्यर्थः। न ह्यत्र गुणप्रधानभावः। चातुर्मास्यैरयजन्तेति यागाविशेषात्। तस्मात्प्रधानशब्दो महत्त्ववाचकः। महति च तन्त्रे लघुप्रक्षेप्तुं शक्यते। न लघुनि महदिति ॥ २९५ ॥

पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकम् ॥ २९६ ॥

कर्मभवतीति। एवमेव ह्यग्नीषोमीये दृष्टम। उत्तरवेदिच्छन्नावसतीति। सापि ह्याहवनीयवदङ्गप्रधानार्था। तत्प्रकृतित्वे ह्यत्रापि तथैव भवितव्यम ॥ २९६ ॥

सद्यो वा ॥ २९७ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। सद्यो वा भवति। न द्व्यहकालतया। सद्यस्त्वं विकृतीनामित्येतदुक्तमेव। यत्तु पूर्वेद्युरुत्तरवेदिच्छादनान्तमुक्तं स सौमिको विप्रकर्षो न पाशुक इति। पशुः पदार्थमात्रं च गृह्णाति सद्यस्त्वविधानान्न सौमिकं विप्रकर्षमिति ॥ २९७ ॥

वैश्वदेवः पशुः ॥ २९८ ॥

वैश्वदेवे भवति ॥ २९८ ॥

पशुपुरोडाशमनुहवींषि निर्वपति ॥ २९९ ॥

वचनसामर्थ्यात् ॥ २९९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेषां स्विष्टकृद् भूयस्त्वात् ॥ ३०० ॥

तेषां हविषां सम्बन्धी यजप्रैषः स्विष्टकृद्यागो भवति। भूयस्त्वाद् बहुत्वादित्यर्थः। बहूनां ह्यनुग्रहो युक्तो नैकस्येति ॥ ३०० ॥

यथोक्तमविरुद्धम् ॥ ३०१ ॥

यदविरुद्धं तद्यथोक्तं च कर्त्तव्यम् । यथाश्ववालप्रस्तरस्य प्रसुतता ॥ ३०१ ॥

हृदयशूलान्ते वपनम् ॥ ३०२ ॥

पुनर्वचनसामर्थ्यान्नियोगतः कर्त्तव्यम् ॥ ३०२ ॥

वरुणप्रघासेषु वारुणः ॥ ३०३ ॥

पशुः ॥ ३०३ ॥

महाहविषि माहेन्द्रः ॥ ३०४ ॥

पशुः ॥ ३०४ ॥

शुनासीराभ्यां चतुर्थः ॥ ३०५ ॥

कृतानुकरणतया प्रतिप्रस्थातुरपि पशुर्मा भूदिति चतुर्थग्रहणम् ॥ ३०५ ॥

पुरस्ताद्वा पर्वणः पर्वणेति वा ॥ ३०६ ॥

पशुर्भवति। महाहविषि माहेन्द्र इति वचनात्। तस्यैव पुरस्तात्पशुरन्ते वा न साकमेधानामिति भेदेन पश्वनुष्ठाने पशुरपि पर्वशब्दवाच्य एवेति । अतस्तस्यापि पर्वदक्षिणेति सम्प्रदायः। नेत्यपरे। पशोर्हि स्वदक्षिणापरिप्राप्तेः। समानतन्त्रत्वे तु पर्व एव तादृगिति पर्वदक्षिणैव भवति ॥ ३०६ ॥

श्रुत्यनुसारेणाचार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठानुसारेण ज्योतिष्टोमः प्राप्तः । तं प्रोत्सार्य हविर्यज्ञत्वसामान्यान्मित्रविन्दानुविधीयते—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य ॥ ३०७ ॥

मित्रविन्देति कर्मणो नामधेयम् । अभिधायकत्वात् । श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य । पर्यायेण च योगसिद्धिः ॥ ३०७ ॥

दशहविः ॥ ३०८ ॥

सैतां दशहविषमिष्टिमपश्यत् इति वचनात् । उपक्रमादेव तत्सिद्धेरवाच्यमेतदिति चेत् । उपहोमेष्वपि मित्रविन्दाशब्दो मा भूदिति दशग्रहणम् ॥ ३०८ ॥

आग्नेयः सौम्यश्चरुर्वारुणो दशकपालश्चरुर्वायावो मैत्रश्चरुरैन्द्र एकादशकपालो बार्हस्पत्यश्चरुः सावित्रो द्वादशकपालोष्टाकपालो वा सारतश्चरुः पौष्णश्चरुस्त्वाष्ट्रो दशकपाल एकं प्रदानम् ॥ ३०९ ॥

वचनादेकं प्रदानम् । याज्यानुवाक्ययोश्च। सच देवताभिधानात् ॥ ३०९ ॥

समस्यानुवाचनम् ॥ ३१० ॥

अत्र चाविभक्तिलोपेन समासः । एवं हि पूर्वमभिहितं अनुवाचनप्रैषो यथादेवतममुष्मा अनुब्रूहीति । अमुष्मा इति चतुर्थ्यन्तेनोक्तः । अपि च लुप्तसमासे सति द्वन्द्वे अजाद्यदन्तम् अल्पाच्तरमिति च पूर्वं निपतति। तत्र पाठक्रमो बाध्यते। तस्मादविभक्तिलोपेन समासः ॥ ३१० ॥

यजेति च ॥ ३११ ॥

अविभक्तिलोपेनैव समस्यते ॥ ३११ ॥

प्रैषाश्च ॥ ३१२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असमासेन भवन्ति । अत्र च प्रैषशब्देन स्विष्टकृन्निगदाभिधानम् । निगदशब्दः स्विष्टकृति दृष्टः । स्विष्टकृति निगदं ब्रूयादिति । निगदः प्रैष इति चानर्थान्तरम् । तस्मात्प्रैषाश्चेति सौविष्टकृतनिगदाभिधानम् । प्रैषाश्चेति बहुवचनं देवताभेदात् । अपरेऽन्यथा व्याचक्षते । याज्यादौ देवताभिधानं तल्लक्षणया प्रैषशब्देनोच्यते ॥ ३१२ ॥

उत्तरे निगमा यथेष्टं जोषणाश्रुतेः ॥ ३१३ ॥

उत्तराणि यानि सूक्तवाके निगमनानि यथेष्टं कर्त्तव्यानि । कुत एतत् । जोषणा श्रुतेः । एवं या इष्ट देवता भवन्ति ताः सम्पद्यन्त्यसौ हविरजुषतेति । इष्टाश्च प्रातिलोम्येन याज्यायामभिधानात् । त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वतीति ॥ ३१३ ॥

अनुलोमा वा चोदना गुणत्वात् ॥ ३१४ ॥

अनुलोमा वा निगमा भवन्ति । न प्रातिलोम्येन । येन सर्वत्रैव निगमनेषूत्पत्तिचोदनानुस्मर्त्तव्या । तन्मूलत्वात् । इतरथा निगमनान्येव सम्भवतीति । तस्माच्चोदनापाठक्रमस्यैव सर्वत्र गुणभावः ॥ ३१४ ॥

हौत्रमप्यत्राभिहितं तदुच्यते—

पञ्चदशसामिधेन्यः ॥ ३१५ ॥

भवन्ति ॥ ३१५ ॥

पुष्टिमन्तावाज्यभागावग्निना रयिमश्नवत्
पोषमेव दिवे दिवे यशसं वीरवत्तमं गय-
स्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः सुमि-
त्रः सोम नो भवेति ॥ ३१६ ॥
हविषोनुवाक्या अग्निः सोमो वरुणो मित्र
इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री पूषा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ॥ ३१७ ॥

याज्या त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगꣳसविता मे ददातु बृहस्पतिर्ददिन्द्रो बलंमे मित्रावरुणः सोमो ऽग्निरिति ॥ ३१८ ॥

हुत्वा स्थाल्याः स्रुवेणोपहुजोत्यग्निरन्नादो-ऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सोमो राजा राजपती राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा वरुणः सम्राट् सम्राट्पतिः साम्राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः क्षमस्मिन्यज्ञे मयिदधातु स्वाहेन्द्रो बलं बलपतिर्बलमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सविता राष्ट्रꣳ राष्ट्रपती राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा पूषा भगं भगपतिर्भगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः पुष्टिमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा त्वष्टा रूपाणाꣳ रूपकृद्रूपपती रूपेण पशूनस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेति ३१९ ॥

एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ३१९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विराजौ संयाज्ये ॥ ३२० ॥

संयाज्याशब्देन च स्विष्टकृद्यागस्य याज्यानुवाक्ये भिधीयेते प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति ॥ ३२० ॥

सहस्रवत्यौ वा नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिवद्वसु द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् उत नो ब्रह्मन्नविष उक्थेषु देवहूतमः शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातम इति ॥ ३२१ ॥

नूनो रास्व सहस्रवदित्येवमादि ॥ ३२१ ॥

दशदक्षिणा सहस्रं वा ॥ ३२२ ॥

सहस्रं वेति विकल्पः ॥ ३२२ ॥

इति कात्यायनसूत्रे कर्कोपाध्यायविरचिते
पञ्चमो ऽध्यायः समाप्तः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षष्ठोऽध्यायः ।

श्रुत्यनुकरणकारिणाऽऽचार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानीदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरे ज्योतिष्टोमस्य तन्त्रत्तं प्रोत्सार्य हविर्यज्ञत्वसामान्यान्मित्रविन्दाऽनुविहिता। हविर्यज्ञत्वसामान्यादेव च इदानीं निरूढपशुबन्धोऽनुविधेयः। हविर्यज्ञत्वसामान्यं च हविर्यज्ञविधो ह वा अन्यः पशुबन्धः सवविधोन्य इति श्रुतत्वात्। अस्य च प्राणिसाधनकत्वसामान्यादग्नीषोमयिविध्यन्तग्राहकत्वम । अग्नीषोमीये हि धर्माणां विशनादीनां विहितत्वात्। इह चाविधानात्। तथा च विशसनादीनग्नीषोमीयात्प्राप्ताननुवदति। तस्मादुपांशु संज्ञप्तं ब्रूयाच्छेतान्नुमुहूर्त्तमिति। तथा च तत एव यूपपरिप्राप्तौ सत्यां जात्यन्तरविधानम तस्मात्पालाशमेव यूपं कुर्वीतेति। तेन निरूढपशुबन्धमूरीकृत्य अग्नीषोमीयधर्मानुकथनं क्रियते। अग्नीषोमीयधर्माणां हि सौमिकैर्धर्मैरत्यन्तव्यतिषङ्गादिह धर्मानुकथनं युक्तरूपम। तत्रातिदेशेन धर्मान्वक्ष्यति। अत्र च कैश्चित्सौत्रामणी पशुषु निरूढप्रकृतित्वमिष्यते। तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम। येन न हि निरूढः प्रकृतिभूतः। तेनापि ह्यग्नीषोमीयादेव धर्मा गृहीताः। न च भिक्षुको भिक्षुकाद्याचत इति। अतस्तेप्यग्नीषोमीयविध्यन्तग्राहका एव। न हि तेष्वानुमानिकवचनापवादत्वेन प्रत्यक्षशिष्टं वचनं नाम वा विद्यते। यथा वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु सोमाद्यावभृथ इति च। तस्मादग्नीषोमीयप्रकृतित्वमेव तेष्वपीति। अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे च सति आरम्भणीया न भवति। आरम्भनिमित्ताहिसा। न चाग्नीषोमीयस्यारम्भोस्ति। तेन पैतृकरिक्थन्यायेन अग्नीषोमीयाभावादिहापीति न भवति। ननु च दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वे चारम्भणीया प्राप्ता, तत्र पृथगारम्भावान्न क्रियते। निरूढादिषु तु पृथगारम्भस्य विद्यमानत्वादस्त्वन्वारम्भणीयेति। यथान्वाहार्यो दर्शपौर्णमासप्रकृतित्वेनाग्नीषोमीये प्राप्तः सौमिक्या दक्षिणया निवर्त्तते। अतस्तद्विकारेषु यत्र दक्षिणाम्नानं नास्ति तत्र प्रवर्त्तते, एवमारम्भणी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यापीति । नैतद्युक्तम् । मग्नीषोमीये हि आनत्यंशेन प्रवृत्तोन्वाह । यों गवां शतेन निवर्त्यते । तद्विकारेषु तु वर्त्तमानः केन निवार्यते । आरम्भणीया पुनर्नकेन चिन्निवर्त्यते । आरम्भनिमित्तत्वात् । तदभावाच्चाग्नीषोमीयस्यानङ्गमारम्भणीया । अतस्तद्विकारेष्वप्रवृत्तिरिष्यत-इत्यलमतिप्रसङ्गेन, प्रकृतमिदानीमभिधीयते ।

पश्विज्या त्संवत्सरे संवत्सरे प्रावृषि ॥ १ ॥

कर्त्तव्येति सूत्रशेषः । पशुना इज्या पाश्विज्या । सा च प्रतिसंवत्सरं कर्त्तव्येति । तेन संवत्सरे संवत्सर इत्युक्तम् । नित्यत्वं हि परिभाषायामुक्तमेव । दाक्षायणपशुषु प्रवृत्तेरिति । अपि चाह । तं वै संवत्सरो नानीजानोतीयादिति । सा च प्रावृषि । प्रावृच्छब्देन वर्षा उच्यते । तेन सुयवसे यजेतेति श्रुतेः । सुयवसाश्च वर्षाः१ ॥ १ ॥

आवृत्तिमुखयोर्वा ॥ २ ॥

पश्विज्या भवति, वा प्रावृषि । आवृत्तिशब्देन उदगयनदक्षिणायने उच्येते । तयोर्मुखमावृत्तिमुखम् । प्रथममहस्तत्र कर्त्तव्यम् । न पौर्णमास्यमावास्ये अपेक्ष्येते । संवत्सरे संवत्सरे इति चोक्तत्वादेकत्रक्रिया । नोभयोरपीति ॥ २ ॥

गृहेषु ॥ ३ ॥

देवयजनागारेऽग्नीषोमीयस्य दृष्टत्वादिहापि तन्मा भूदिति गृहेष्वित्युच्यते । तेन गृहेषु यजेतेति वचनात् । अपरे त्वयमनुवाद इति मन्यन्ते । न ह्युदवसानमग्नीषोमीयार्थम् । ज्योतिष्टोमप्रकरणे विधानात् । तादर्थ्याच्च प्रासङ्गिकोऽग्नीषोमीयस्य । एवं च सति न्यायसूत्रमेवैतद्गृहेष्विति । यद्येवं समारोपोपि प्रकरणसमधी-

---

१ सचर्तुः सर्वत्र चान्द्रमानेन गृहीतव्यः तदभावे सौरः । तथा च स्मरणम्—"श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रेषु चर्तुषु, तदलाभे तु सौरेषु" इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्त्वात् ज्योतिष्टोमार्थ एव । प्रासङ्गिकोऽग्नीषोमीये इति पश्वन्तरेषु न प्रवर्त्तते । नैतदेवम् । समारोपो ह्यग्निसंस्कारः । अग्नेश्चाङ्गप्रधानार्थता । यदाहवनीये जुहोतीति वचनात् । तस्मात्प्रवर्त्तत एव समारोपः । अत एव चोत्तरवेदिसम्भाराश्च प्रवर्त्तन्ते ॥ ३ ॥

यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं स्रुवेण वोरु विष्णविति ॥ ४ ॥

स यदि स्रुचा जुहोति चतुर्गृतहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति, यद्यस्रुवेण स्रुवेणैवोपहत्य जुहोतीति वचनाद्विकल्पः । इयं च यूपाहुतिरग्नीषोमीये यूपार्था इष्टा[1] । यूपं व्रश्चयन्वैष्णाव्यर्चा जुहोतीति । तत्र च व्रश्चना कृताकृतप्रत्यवेक्षणं कृतमिहापि व्रश्चनरणोत्तरकालतैव गम्यते ॥ ४ ॥

आज्यशेषमादाय सतक्षा गच्छति यूपम् ॥ ५ ॥

यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति वचनात् । वक्ष्यत्युपरिष्टात् यूपान्ते वाग्निं मथित्वेति । अतश्च विकल्पोयम् ॥ ५ ॥

अभिमृशत्यत्यन्यानिति ॥ ६ ॥

यूपमभिमृशत्यनेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

प्राङ्तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा ॥ ७ ॥

अनेनैव मन्त्रेणेति । स चायं तुल्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः ॥ ७ ॥

पालाशं बहुलपर्णमशुष्काग्रमूर्द्धसकलशाखं मध्याग्रोपनतमव्रणम् ॥ ८ ॥

---

१ तेन 'खले वाली यूपो भवति' इत्यत्र न भवति, लुप्तार्थत्वात् । यूपं च्छेत्स्यता होतव्यमिति च्छेदनार्थो होमः, न च खले वाल्यां च्छेदनमस्तीति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निरूढे हि श्रूयते। तस्मात्पालाशमेव यूपं कुर्वीतेति। मध्याप्रोपनतत्वं च निरूढ एव तत्रैव पाठात्। अथ य एष आनदुपरिष्टादुपनतो मध्य इति। अन्यत्रानियमः॥ ८॥

अभावे खदिरविल्वरौहीतकान्॥ ९॥

पलाशाभावे खदिरादयो भवन्ति॥ ९॥

खदिराभावे सोम इतरान्॥ १०॥

ज्योतिष्टोमे खदिराभावे वैल्वान्रौहीतकान्वा कुर्यात्पालाशस्तु निरूढ एवेति सम्प्रदायः। खदिराभावे इतरानिति बहुवचनमुच्चारणार्थम्। यूपव्यक्तिभेदापेक्षं वा॥ १०॥

स्रुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति॥ ११॥

दृष्टार्थत्वाद्यस्मिन्प्रदेशे च्छेदनं तत्रोपस्पर्शनम्॥ ११॥

ओषध इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्वधित इति परशुना प्रहरति॥ १२॥

ओषध इत्यनेन मन्त्रेण तृणमन्तर्धाय स्वधित इत्यनेन मन्त्रेण परशुना प्रहरति॥ १२॥

प्रथमशकलं निदधाति॥ १३॥

कार्यार्थम्॥ १३॥

अनक्षस्तम्भं वृश्चति॥ १४॥

यथाक्षस्योपस्तम्भनं च्छाणुर्न भवति तथा च्छिद्यते॥ १४॥

एकजम्॥ १५॥

एक एव यो जातः॥ १५॥

द्यां मालेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयते॥ १६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यूपस्य ॥ १६ ॥

स च—

न दक्षिणा पतेत् ॥ १७ ॥

अयः हि त्वेति शोधनम् ॥ १८ ॥

कुत एतत् । मन्त्रलिङ्गात् । अयः हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनायेति ॥ १८ ॥

अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषो पदेशात् ॥ १९ ॥

वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अयः हि त्वेत्यभिमन्त्रणशेष एव भवति न शोधने । कुत एतत् । विशेषोपदेशात् । तं प्रच्यवमानमनुमन्त्रयते द्यां मा लेखीरिति । मन्त्राणां चाविधायकत्वात् ॥ १९ ॥

अतस्त्वमित्यावृश्चने जुहोति ॥ २० ॥

आवृश्चनं चापादानसाधनत्वेन स्थाणुरभिप्रेतः । आव्रश्चनमभिजुहोतीति श्रुतत्वात् ॥ २० ॥

यूपे वा तत्संस्कारत् ॥ २१ ॥

यूपे वा जुहोति न स्थाणौ । कुत एतत् । तत्संस्कारात् । यूपस्य हि संस्काराभिप्रवृत्तेः ॥ २१ ॥

स्थाणौ श्रुतेश्च ॥ २२ ॥

स्थाणौ वा जुहोति न यूपे । कुत एतत् । श्रुतेः । अथाव्रश्चनमभिजुहोतीति प्रकृत्याह नेदतो नाष्ट्रा रक्षांस्यनूत्तिष्ठानिति । यूपं च्छिन्नमनुनेदतो नाष्ट्रारक्षांसि अनूत्तिष्ठानिति।वज्रो वा आज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षांस्यवबाधत इति श्रुतेः । चशब्दान्मन्त्रवर्णाच्च । अतस्त्वं देववनस्पते शतवल्शो विरोहेति । यस्त्वं मत्तोः वृक्णः स शतशाखो विरोहेतिं मन्त्रवर्णेन स्थाणुरेवाभिधीयत इति । स्थाणावपि च होमे क्रियमाणे यूपीयस्थाणुरिति भवत्येवाहष्टो यूपसंस्कारः । अतः स्थाणावेव होम इति ॥ २२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिवास्योच्छेदनं पुनः ॥ २३ ॥

परिपूर्वोवसिश्छेदनार्थः। परिवास्य च्छित्वा यूपाग्रं पुनश्छेदनं न कर्त्तव्यम् ॥ २३ ॥

त्र्यरत्निश्चतुररत्निर्वा ॥ २४ ॥

परिवास्यते । स वा एष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबन्धयूपो भवतीति वचनात् ॥ २४ ॥

एकारत्निप्रभृतीनेके ॥ २५ ॥

एवमपि हि श्रूयते । स यत्पशुना यक्ष्यमाण एकारत्निं यूपं कुरुत इममेव तेन लोकं जयत्यथ यद्व्यरत्निमन्तरिक्षलोकमेव तेन जयतीति । एके तन्नेच्छन्ति । न ह्येतौ विधीयेते किं तर्हि अवयुत्यवादेन संस्तवोयं, यो नापसंहरति स वा एष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबन्धयुपो भवतीति[१] ॥ २५ ॥

अष्टाश्रं करोत्युपरवर्जम् ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वन्तक्ष्णो व्यापारः । एवं हि तक्ष्ण आनयनं दृष्टार्थं भवति । उपरवर्जमिति । उपरशब्देन उपरार्हः प्रदेशोभिधीयते । उपरार्हप्रदेशवर्जमष्टाश्रिं करोति ॥ २६ ॥

अग्राच्चषालं पृथमात्रमष्टाश्रं मध्यसंगृहीतम् ॥ २७ ॥

करोतीत्यनुषङ्गः । पृथशब्दन सङ्कुचिताङ्गुलिः पाणिरामणिबन्धादुच्यते ॥ २७ ॥

ऊर्ध्वमग्रे प्रतिमुञ्चति द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तद्गर्मातिक्रान्तं यूपस्य ॥ २८ ॥

---

१ तथा चापस्तम्बः—" त्र्यरत्निश्चतुररत्निर्वा पालाशो निरूढपशुबन्धस्यातो ऽन्यः सौम्यस्याध्वरस्येति वाजसनेयिन " इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स चायमुपदेशः । प्रतिमोकस्त्वञ्जनोत्तरकाल एव ॥ २८ ॥

पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे दशसप्तचतुर्दशवर्जमपरिमितो वा ॥ २९ ॥

भवति यूपः । एवमपि हि श्रूयत इति ॥ २९ ॥

सप्तदश वाजपेये ॥ ३० ॥

एकविꣳशतिरश्वमेधे ॥ ३१ ॥

यथाकायꣳ स्थविमा ॥ ३२ ॥

स्थौल्यं च यथाकायमेव भवति । न च तक्ष्णेन्द्र अग्रतुल्यप्रमाणात् ॥ ३२ ॥

वेदिं करिष्यन् षड्ढोतारं पञ्चगृहीतं मनसानुद्रुत्य जुहोत्येकामाहुतिं पञ्च वा द्यौष्पृष्ठमन्तारिक्षमात्माङ्गैर्यज्ञं पृथिवीꣳ शरीरैः वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा छिद्रया जुह्वा दिवि देवतावृधꣳ होत्रामैरयन्स्वाहेति ॥ ३३ ॥

प्राग्वेदिकरणात् । षड्ढोतारं मन्त्रं मनसानुद्रुत्य पञ्चगृहीतं जुहोति । पञ्चभिर्वा विग्रहैः । स चायं होमो निरूढ एव भवति । तत्रैव पाठात् । नाग्निषोमीय इति ॥ ३३ ॥

वेदिं करोति ॥ ३४ ॥

किमर्थमनवसरे वेदिकरणमुक्तम् । परिस्तरणादीनुपरिष्टाद्वक्ष्यत्याचार्य इति । उच्यते । ज्योतिष्टोमे ह्युत्तरवेदिर्विहिता । तत्र चाहवनीयनिधानमुक्तम् । अग्निं वा अस्यामाधास्यन् भवतीत्यनेन । स चायमग्निसंस्कारः । अङ्गप्रधानार्थत्वाच्चाग्नेरग्निषोमीये प्राप्नोति अग्नीषोमीयाच्च पश्वन्तरेषु । न च वेद्या विनोत्तरवेदिर्भवति । अतः स्वावसराद्वेदिरपकृष्यते । तेन वेदिं करोतीत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वरुणप्रघासवत्स्फ्याद्याग्निनिधानात् ॥ ३५ ॥

वारुणप्रघासिकोपदेशोऽयम् न धर्मपरिप्राप्तिः ॥ ३५ ॥

एकमिध्मेन प्रणयति ॥ ३६ ॥

तत्र हि कर्परप्रणयनं द्वयोश्च । इह एकमिध्मेनोच्यते । तत्कुतः । ज्योतिष्टोमेहीध्मेन प्रणयनं दृष्टम् । स चाहवनीयसंस्कारः । अङ्गप्रधानार्थत्वाच्च तस्याग्नीषोमीये प्राप्तिः । तत्प्रकृतित्वाच्च पश्वन्तरेषु । तेनैकमिध्मेनेत्युच्यते । एवं च कृत्वा समारोपोप्यत्र भवत्येव ॥ ३६ ॥

व्रतोपायनप्रणीताज्यभागावदानपूर्णपात्रविष्णुक्रमान्कुर्याद्धविर्यज्ञविधे ॥ ३७ ॥

व्रतोपायनप्रणीताज्यभागानामन्वयप्राप्तानां सत्रविधे प्रतिषेधार्थं निरूढे च प्रतिप्रसवार्थं वचनम्। भागावदानानि तु क्लोमं ब्रह्मणे प्लीहं यजमानाय पुरीततमध्वर्यवे इत्येवमादीनि अग्नषोमीयमाम्नातानि । तत्र शाखान्तरे प्रतिषेधात् विकारपशूनुपार्च्छन्ति। तेनेह विधानमग्नीषोमीयनिषेधार्थम्। तत्र च निषेधात् पश्वन्तरे प्रवृत्तौ निरूढे विकल्पं वक्ष्यति क्लोमप्लीहाध्यूध्नीपुरीततश्चेच्छन्निति । अतो भागावदानानामग्नीषोमीये अभाव एव निरूढे विकल्पोऽन्यत्र नियम इति । पूर्णपात्रविष्णुक्रमयोस्त्वस्मिन्निरूढ एव विधानम् । दक्षिणाग्निहोमान्तत्वादग्नीषोमीयस्यान्यत्राप्रवृत्तिरेव। तथा चाह हविर्यज्ञविधो ह वा अन्यः पशुबन्ध इति स हैष हविर्यज्ञविधो यस्मिन्व्रतमुपनयति यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रन्निनयति यस्मिन्विष्णुक्रमान्क्रमत्यथ हैष सत्रविधो यस्मिन्नेतानि न क्रियन्त इति ॥ ३७ ॥

परिस्तरणपात्रसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानि कृत्वोत्तरपरिग्रहादि करोत्याज्यासादनात् ॥ ३८ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिस्तरणादीनामुपादानं वैकृतपदार्थोक्तिसमनन्तरं प्राकृतानुसम्बन्धनार्थम् । खननावसरविधानार्थं च । उत्तरपरिग्रहादि करोत्यनेन च उत्तरपरिग्रहस्य यदादौ तदादि करोत्याज्यासादनादिति ॥ ३८ ॥

अत्र विशेषः—

सपृषदाज्यमाज्यग्रहणम् ॥ ३९ ॥

तस्य चानुयाजार्थतेत्युक्तमेव ॥ ३९ ॥

बर्हिषि प्लक्षशाखास्तृणाति ॥ ४० ॥

अवसरान्तराविधानाच्च स्तरणाधिकाराद् बर्हिस्तरणसमनन्तरमेव प्लक्षशाखास्तरणम् ॥ ४० ॥

देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमित्याहवनीयस्य पुरस्तादन्तर्वेद्यर्द्धम् ॥ ४१ ॥

अन्तर्वेदिश्च न यूपार्द्धस्याङ्गत्वेनोच्यते किं तर्हि देशलक्षणोयम् । यूपमानं प्रकृत्य वचनं हि भवति अर्द्धमन्तर्वेद्यर्द्धं बहिर्वेदीति । तत्र यूपार्द्धस्याङ्गत्वेन वेदिविधाने अर्द्धं बहिर्वेदीत्येतदपि विधेयम् । तथा च वाक्यभेदप्रसङ्गः । देशलक्षणायां त्वेषदोषो न भवति । न चैकवाक्यत्वे सत्यनेकवाक्यतायुक्तरूपा । अनेकादृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गात् । चिन्तायाः प्रयोजनन्तीव्रसुति प्राची वेदिर्न कर्त्तव्येति अनङ्गत्वात् ॥ ४१ ॥

उपरसम्मितं खनति ॥ ४२ ॥

उपरशब्देन चोपरार्हः प्रदेशो लक्ष्यते । उपरार्हप्रदेशसम्मितं खनतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्राचः पांसूनुद्वपति ॥ ४३ ॥

तदग्रेण यूपं प्राञ्चं निदधाति ॥ ४४ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तच्छब्देनावटः परामृश्यते ॥ ४४ ॥

कुशमुष्टिमुपरि तस्मिन् ॥ ४५ ॥

यूपे ॥ ४५ ॥

प्रथमशकलं च ॥ ४६ ॥

चशब्दादुपर्य्येव ॥ ४६ ॥

अग्रमुत्तरेण चषालम् ॥ ४७ ॥

निदधातीत्यनुवर्त्तते ॥ ४७ ॥

यवोसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ४८ ॥

आपश्च सतीष्वेव प्रणीतासु लौकिका एव गृह्यन्ते । सान्नाय्ये ह्यङ्गार्थाः प्रणीताः तद्विकारे च पशावङ्गार्थानामेव प्रतिप्रसवः। तेनापूर्वत्वाद्यूपकर्मादावप्रवृत्तिरिति ॥ ४८ ॥

प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ ४९ ॥

प्रयोगः ॥ ४९ ॥

अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति ॥ ५० ॥

शेषप्रतिपत्तिरवटसंस्कारश्चायम् । अतः यूपैकादशिन्यां सर्वावटसंस्कारः कर्त्तव्यः ॥ ५० ॥

बर्हीꣳषि प्राञ्च्युदञ्चि च प्रास्यति पितृषदनमसीति ॥ ५१ ॥

अवटे बर्हींषि प्रागग्राण्युदगग्राणि च प्रास्यति पितृषदनमसीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५१ ॥

प्रथमशकलं चाग्रेणीरसीति ॥ ५२ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रास्यतीत्यनुवर्त्तते ॥ ५२ ॥

स्रुवेणावटे जुहोति तूष्णीम् ॥ ५३ ॥

तूष्णीमित्युक्तत्वात् स्वाहाकारोपि न भवति ॥ ५३ ॥

पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानो वा यूपमनक्त्युदङ्ङुपविश्य ॥ ५४ ॥

परिक्रमणं च यजमानस्योच्यते। मा भूत्सन्निधानात् अपरिक्रमणमिति ॥ ५४ ॥

यूपायाज्यमानायानुवाचयति ॥ ५५ ॥

अज्यमानस्य यूपस्यानुवाचनं कारयतीत्यर्थः । तच्चैवं यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति ॥ ५५ ॥

देवस्त्वेत्यनक्ति ॥ ५६ ॥

यूपम् ॥ ५६ ॥

चषालमुभयतः ॥ ५७ ॥

अनक्तीति वर्त्तते । देशभेदाच्चोभयत्रमन्त्र इत्युक्तमग्निसंमार्गे ॥ ५७ ॥

अक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति ॥ ५८ ॥

अक्त एव पुनरक्तवचनं चषालनिर्देशार्थम् । चषालं प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः । प्रतिमुञ्चामीति चात्र मन्त्रशेषः ॥ ५८ ॥

सोपरमग्निष्ठादेशमक्त्वा परिव्ययणदेशं समन्तं परिमृश्याध्वर्युर्नावसृजेदापरिव्ययणात् ॥ ५९ ॥

सहोपरेणाग्निष्ठादेशं पुनरक्त्वा परिव्ययणदेशं समन्तं परिमृश्य यूपमध्वर्युर्नावसृजेदापरिव्ययणात् । सोपराग्निष्ठादेशाञ्जनं च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्त्वाप्रत्ययोपदेशादध्वर्योरिति केचित् । अभिप्रवृत्तत्वाद्यजमानस्येति सम्प्रदायः ॥ ५९ ॥

उच्छ्रीयमाणायानुवाचयति ॥ ६० ॥

यूपायेत्यत्रानुवर्त्तते ॥ ६० ॥

द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयति ॥ ६१ ॥

यूपम् ॥ ६१ ॥

यात इति मिनोत्यग्निष्ठासम्प्रत्याहवनीयम् ॥ ६२ ॥

यात इत्यनेन मन्त्रेण अवटे प्रक्षिपति यथाग्निष्ठासम्प्रत्याहवनीयं भवति । एवं च सति यूपैकादशिन्यां सर्वाग्निष्ठाः सम्प्रत्याहवनीयं कर्त्तव्याः ॥ ६२ ॥

ब्रह्मवनित्वेति पांसुभिः पर्यूहति ॥ ६३ ॥

पांशुभिः पूरयति गर्त्तम् ॥ ६३ ॥

ब्रह्म दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यृपति ॥ ६४ ॥

मैत्रावरुणदण्डेन दृढीकरोति ॥ ६४ ॥

समं भूमिकृत्वाद्भिरुपसिच्य विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धम् ॥ ६५ ॥

समं भूमिकृत्वाद्भिरुपसिच्य गर्त्तम् विष्णोः कर्माणीति वाचयति यजमानम् यूपमन्वारब्धम् । सचायमुभयसंस्कार इति सम्प्रदायः । यूपसंस्कार एवेत्यपरे । उभयसंस्कारपक्षे च बहुयजमानके सर्वेषां वाचनमेकस्यान्वारम्भः ॥ ६५ ॥

तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणम् ॥ ६६ ॥

वाचयतीत्यनुवर्त्तते ॥ ६६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिवीयमाणायानुवाचयति त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति ॥ ६७ ॥

त्रिगुणया त्रिव्यामया कौश्या रशनया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति । नाभिमात्रं च प्रमाणत्वाद्यजमानविषयम् ॥ ६७ ॥

सꣳसृज्यान्यतरस्यामन्तं प्रवेशयति ॥ ६८ ॥

सꣳसृज्य रशनामन्यतरस्यां रशनायां अन्तं गोपायति ॥ ६८ ॥

यूपशकलमस्यामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति ॥ ६९ ॥

यूपशकलमस्यां रशनायामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां उद्गूहति दिवः सूनरसीति ॥ ६९ ॥

बहुषु यथास्वम् ॥ ७० ॥

बहुषु यूपेषु यथास्वमवगूहनम् ॥ ७० ॥

उपविरिसीति तृणमादाय तेन पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति ॥ ७१ ॥

पशुमात्रप्राप्ताविदमुच्यते—

छागं मन्त्राम्नानात् ॥ ७२ ॥

स च पशुश्छागो ग्रहीतव्यः । कुत एतत् । मन्त्राम्नानात् । अग्नीषोमौ च्छागस्य हविष आत्तमिति । तेन पशुशब्दश्छागविषय इति गम्यते ॥ ७२ ॥

पञ्चदशमन्यङ्गम् ॥ ७३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपस्पृशतीति । पन्नदो निगमेषु जातदशन उक्तः । अव्यङ्गश्चानूनाङ्गः ॥ ७३ ॥

यथामन्त्रवर्णं प्रोक्षणे ॥ ७४ ॥

प्रोक्षणमन्त्रे यादृशोभिहितः अनुत्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता इत्येवमादि । मातृमान्भ्रातृमानिति च मन्त्राभिधानसामर्थ्यात् ॥ ७४ ॥

नाचोदितत्वात् ॥ ७५ ॥

नैतदेवम् । न ह्येवं विधा चोदनेति । मन्त्राणां चाविधायकत्वात् ॥ ७५ ॥

अग्निं मन्थत्याहोमात्करोति ॥ ७६ ॥

गुणविधित्वाच्चास्य धर्माभावे धर्मपरिप्राप्त्यर्थमाहोमादित्युच्यते ॥ ७६ ॥

उपाकरणमन्थने वा ॥ ७७ ॥

उपाकरणं तृणेनोपस्पर्शनमुक्तम् । तस्य पुनरुच्चारणं मन्थनसन्नियोगशिष्टार्थम् । सन्नियुक्तेर्विकल्पोयथास्यादिति ॥ ७७ ॥

द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वा ऽन्तराशृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति ॥ ७८ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति वचनात् ॥ ७८ ॥

देवस्य त्वेति यूपे ॥ ७९ ॥

बध्नातीत्यनुवर्त्तते ॥ ७९ ॥

ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वा यमिच्छेत् ॥ ८० ॥

त्रयोपि हि देवता विशेषा विकल्पेन श्रूयन्ते । वाशब्दाद्विक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्पपरिप्राप्तौ यमिच्छेदित्यादिविकल्पार्थमुक्तम । यमिच्छेत्तं सर्वं दैव कुर्यात् ॥ ८० ॥

अद्भ्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति ॥८१॥

प्रोक्षणीशब्दश्चयौगिकोपि संस्कृतप्रोक्षणीविषयः प्रोक्षण्यु पादानसामर्थ्यात् ॥ ८१ ॥

अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णाति ॥ ८२ ॥

आस्योपग्रहणं च पानाय । नादृष्टार्थम । दृष्टार्थत्वात् । तथा चाश्वमेधे श्रूयते तर्पयित्वाश्वं पुनः संस्कृत्य प्रोक्षणीभीरितरान्पशून्प्रोक्षतीति ॥ ८२ ॥

आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति ॥ ८३ ॥

अथाधस्तादुपोक्षतीति वचनात् ॥ ८३ ॥

इध्मप्रैषादि करोत्याप्रयाजेभ्यः ॥ ८४ ॥

वैकृतसमनन्तरं प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुक्तम । आदिग्रहणेन च होतृषदनादिद्रष्टव्यम । तदेव हि पूर्वं न कृतमिति ॥ ८४ ॥

उत्तराघारमाघार्य पशुं पूर्वः समनक्ति ललाटांसश्रोणीषु सन्त इति प्रति मन्त्रम् ॥ ८५ ॥

प्रकृतौ हि उत्तराघारसमनन्तरं ध्रुवासमञ्जनमुक्तम । तेनेहोच्यते । पशुं पूर्वः समनक्तीति । अनेन च ज्ञापकेन यत्र प्राकृतयोः समावेशस्तत्र पूर्वं प्राकृतमिति । यथासाद्य हवींषि सम्मृशत्यासाद्य हवींष्यग्निं मन्थतीति । यथा च प्रहृत्य तृणमात्मानमालभते । प्रहृत्य तृणं वाजिनेन चरतीति । समङ्गानि यजत्रैरित्यत्र गच्छन्तामित्यध्याहारो नानुषङ्गः । एकवाक्यताभावात् । एवं च सति संयज्ञपतिराशिषेत्यत्रापि गच्छतामित्यध्याहार एव नानुषङ्गः । पूर्वेण व्यवहितत्वात् । अतश्चोभयत्र संहितावत्प्रयोगो न भवति । प्रायश्चित्तगतश्च विशेषः । अनुषङ्गविनाशे श्रौतं प्रायश्चित्तम । अध्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हारे त्ववैदिकत्वात्स्मार्त्तमिति । यज्ञपतिशब्दश्च अनेकयजमानके विपरिणंस्यते । यूपाहुत्यां परिव्ययणे ऽग्निमन्थने च ॥ ८५ ॥

प्रवृत्य होतारमाश्राव्याहाग्निर्हं दैवीनां विशां पुर एतायं यजमानो मनुष्याणाꣳ सुन्वन्निति सुत्ये तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतꣳ हिमा द्वा यू राधाꣳसीतसम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ८६ ॥

आश्रावणं च मैत्रावरुणार्थम् । स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयतीति वचनात् । अग्निर्हं दैवीनां विशां पुर एत इति । यजमानस्य चानेकयजमानके यथार्थं विपरिणामः । सुन्वन्निति सुत्ये इत्यृतुयाज्यावरणसुन्वन्यजमान इति प्रयोगः ॥ ८६ ॥

मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामीत्यौदुम्बरं यजमानमुखमात्रम् ॥ ८७ ॥

मैत्रावरुणासन्निधानात्तस्यैव मुखमात्रो मा भूदिति यजमानमुखमात्रमित्युक्तम् ॥ ८७ ॥

दीक्षितदण्डꣳ सोमे ॥ ८८ ॥

दीक्षितदण्डं समर्पयति ॥ ८८ ॥

क्रीते वा ॥ ८९ ॥

अस्मिन्वावसर इति ॥ ८९ ॥

एकादशप्रयाजा अनुयाजाश्च ॥ ९० ॥

इयं चैकादशसंख्योत्पन्नसंयोगिनी । चोदकप्राप्तेषु प्रयाजेषु संख्या श्रूयते साऽभ्यासेन पूर्यते । या पुनरुत्पत्तौ संख्या श्रूयते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सा पृथक्त्वनिवेशाद्धेत्री भवति । यथा प्रकृतौ पञ्चप्रयाजान्यजति । अभ्यासे च सति अन्त्यस्यैवाभ्यासो न्याय्यः । एवं च सति अभ्यासविनाशे अन्त्य एवावर्त्तत इति । अनेकदेवताको ऽनेकयाज्यावांश्च पञ्चम एवायमिति । एवं यत्र यत्रोत्पन्नसंयोगिनी संख्या तत्र तत्राभ्यासेन पूर्यते । यथा त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोतीति कर्माभ्यासः । तिस्रोनूचन्त्यः एकविंशतिरग्नीषोमीयाः पशव इति द्रव्याभ्यासः । कार्यं तु सर्वत्रैकमेवेति ॥ ९० ॥

समैत्रावरुणे प्रेष्येत्याह यजस्थाने वचने ॥ ९१ ॥

समैत्रावरुणे कर्मणि यजेत्यस्य स्थाने प्रेष्येति वक्तव्यम् । यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषवचनमस्ति । एवं च सति पशौ पत्नीसंयाजेषु प्रैषवचनाभावाद्यजेत्येव वक्तव्यम् ॥ ९१ ॥

दशेष्ट्वा प्रयाजानाह शासमाहरेति ॥ ९२ ॥

यूपशकलमाहरेति च काण्वानां पठ्यते । माध्यन्दिनीयायां तु शासमाहरेत्येव ॥ ९२ ॥

स्वरुमादायाक्त्वोभौ जुह्वग्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति ॥ ९३ ॥

स्वरुं गृहीत्वोभावपि स्वर्वशी जुह्वाग्रेऽक्त्वा ताभ्यामेव पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्तावित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९३ ॥

स्वरुमवगुह्यासिं प्रयच्छन्नाहैषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्विति ॥ ९४ ॥

स्वरुं यूपे प्रत्यवगुह्य शमित्रे ऽसिं प्रयच्छन्नाहैषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्विति ॥ ९४ ॥

सादयित्वा स्रुचौ चात्वालमुत्तरेण शामित्रायोल्लिखति ॥ ९५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्रुक्सादनं च वचनात् । उल्लेखनोपलक्षिताश्च परिसमूहनादयः सर्वे भवन्तीति सम्प्रदायः ॥ ९५ ॥

पर्यग्नयेऽनुवाचयति ॥ ९६ ॥

पर्यग्निकरणे क्रियमाणे यदनुवचनं तत्कारयति । कथं च तत्कारयति । पर्यग्नये नुब्रूहीत्येवम् । तथाच श्रुतिरप्याह पर्यग्नये नुब्रूहीति । पर्यग्निकरणं चाग्नीत्कर्तृकं प्रैषश्च तदङ्गत्वादग्नीध एवेति सम्प्रदायः । तथा च श्रूयते यदेवाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेदेति । अपरे त्वध्वर्योरेव प्रैषदानमिच्छन्ति । पर्यग्निकरणमात्र एव वचनमिति ॥ ९६ ॥

आहवनीयोल्मुकमादायाग्नीत्त्रिः समन्तं पर्येति पश्चाज्यशामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयान् ॥ ९७ ॥

आहवनीयोल्मुकं गृहीत्वापश्चादीनग्नीत्त्रिः पर्येति ॥ ९७ ॥

आज्यपशुशामितान्वा ॥ ९८ ॥

पर्येति न सर्वानिति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ९८ ॥

प्रतिप्रास्योल्मुकं तावत्प्रतिपर्येति ॥ ९९ ॥

आहवनीये प्रक्षिप्योल्मुकं त्रिरेव प्रतिशब्दप्रयोगाच्चाप्रदक्षिणम् ॥ ९९ ॥

पुनरादायोदङ्प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥

पुनरग्नीदाहवनीयोल्मुकमादायोदङ्प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥

पशुश्चान्वक् ॥ १०१ ॥

पशुश्च उल्मुकमनुनीयते । एवं हि श्रूयते शमितैनं कण्ठे वध्वा नयति ॥ १०१ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतिप्रस्थातान्वारभत एनं वपाश्रपणीभ्यां काष्मर्यमयीभ्यां विशाखाविशाखाभ्याम् ॥१०२॥

तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभत इति वचनात् ॥१०२॥

तमध्वर्युर्यजमानोध्वर्युम् ॥ १०३ ॥

अन्वारभत इत्यनुवर्त्तते ॥ १०३ ॥

वेदितृणे ऽध्वर्युरादायाश्राव्याहोपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति ॥ १०४ ॥

अनन्तरं यजमानस्याभिहितत्वादध्वर्युग्रहणम् ॥ १०४ ॥

रेवति यजमान इति वाचयति ॥ १०५ ॥

रेवति यजमान इत्यनुमन्त्रं यजमानं वाचयति ॥ १०५ ॥

शामित्रं नातीयात् ॥ १०६ ॥

शामित्रमतीत्य न गच्छेत् ॥ १०६ ॥

शामितेऽग्निं निदधाति ॥ १०७ ॥

यतो गृहीतोऽग्निस्तत्र निधानं मा भूदिति पुनः शामित्रग्रहणम् ॥ १०७ ॥

निर्मन्थ्यमेके ॥ १०८ ॥

अग्निं निदधाति । तुल्यश्रुतत्वाद्विकल्पः ॥ १०८ ॥

पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षोवर्षीयसीति ॥ १०९ ॥

शामित्रस्य पश्चात् । मन्त्रश्चानेकयजमानके विपरिणम्यते॥१०९॥

तस्मिन्नेनन्निघ्नन्ति प्रत्यक्शिरसमुदक्-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पादम् ॥ ११० ॥

तस्मिन् स्तृणे पशुं प्रत्यक्शिरसमुदक्पादं निघ्नन्ति ॥ ११० ॥

प्राक्शिरसं वा ॥ १११ ॥

उदक्पादमिति वर्त्तत एव । शिरसोर्दिङ्नियमेपि सति पुरुषस्योदक्पादता वाचनिकत्वात्कर्त्तव्या । चोदकानुग्रहाय ॥ १११ ॥

संगृह्य मुखं तमयन्त्यत्राभ्यमानम् ॥ ११२ ॥

मुखग्रहणपूर्वकं तमनं यथा शब्दं न करोति ॥ ११२ ॥

वेष्केण वा ॥ ११३ ॥

तमयन्ति । वेष्कश्चावलक उच्यते ॥ ११३ ॥

एत्याहवनीयमावृत्यासते ॥ ११४ ॥

अध्वर्य्वादयः ॥ ११४ ॥

संज्ञपयान्वगन्नित्येव ब्रूयात् ॥ ११५ ॥

अनेन मन्त्रेण शमितोच्यते संज्ञपनं कुरु । अन्वगन्निति देवान्प्रत्यनुगच्छत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । स यदाहान्वगन्नित्येतर्हि ह्येष देवाननुगच्छति इति । एवं च कृत्वाऽनेकपाशुकेऽस्य पदस्य विपरिणामः ॥ ११५ ॥

स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति ॥ ११६ ॥

पूर्णाहुतिविकारत्वात्सकृद्गृहीतेन तद्धर्मवत् ॥ ११६ ॥

संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शेतान्नुमुहूर्त्तमित्याहासोमे ॥ ११७ ॥

संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शेतान्नुमुहूर्त्तमित्याहासोमे । सोमग्रहणेन च निरूढोभिधीयते । तमेव हि प्रकृत्यै तत्पठ्यते । तस्मादुपांशु संज्ञप्तं ब्रूयाच्छेतान्नुमुहूर्त्तमिति ॥ ११७ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ ११८ ॥

पूर्णाहुतिसंस्कृतेनैवाज्येन ॥ ११८ ॥

न वैते जुहुयात् ॥ ११९ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । एवं हि श्रूयते ते वा एते परिपशव्ये इत्याहुती स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि नाद्रियेतेति ॥ ११९ ॥

वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति ॥ १२० ॥

रशनाबहुत्वेऽपि विकारे अहिपृदाकुशब्दौ उपमानार्थत्वान्न विपरिणंस्येते । उपमायाश्चानङ्गत्वादविपरिणामः । अङ्गभूतं हि प्रकाशयितव्यम् । न चोपमाङ्गभूतेति । भूरिति तु पदं रशनापरत्वाद्विपरिणंस्यत एव ॥ १२० ॥

प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदानयेत्याह नेष्टरिति सोमे ॥ १२१ ॥

सोमग्रहणं च सोमविषयमेव । तत्र हि नेष्टा विद्यते । एवं च सति सोमबाह्येषु पशुषु प्रतिप्रस्थातरिति वक्तव्यम ॥ १२१ ॥

पान्नेजनहस्तां वाचयति नयन्नमस्त अतानेति ॥ १२२ ॥

पान्नेजनहस्तां पत्नीं नयन् वाचयति नमस्त आतानेति । पत्नीबहुत्वे च क्रत्वर्थत्वादेकैव पान्नेजनहस्ता । संस्कारार्थत्वात्सर्वासां वाचनमिति ॥ १२२ ॥

पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी ॥ १२३ ॥

प्राणशब्देन प्राणायतनान्यभिधीयन्ते । तानि पान्नेजनीभिः पत्नी शोधयतीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तानीदानीमाह—

मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान्त्संहृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२४ ॥

मेढ्रं प्रजननमुच्यते । शेषं प्रसिद्धमेव ॥ १२४ ॥

शेषेण यजमानश्च शिरः प्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्त इति शिरः ॥ १२५ ॥

पान्नेजनीशेषेण यजमानश्च शब्दादध्वर्युश्च । अध्वर्युः काण्वीयायां पठ्यते । अध्वर्युश्च यजमानश्चेति विलिङ्गत्वादभिधीयते । मनस्त इति शिरः शेषमन्त्रा यथार्थं विनियुज्यन्ते ॥ १२५ ॥

यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि ॥ १२६ ॥

अनुषिञ्चत इत्यनुवर्त्तते ॥ १२६ ॥

शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चतः ॥ १२७ ॥

संस्कारत्वाच्चाव्यतिरिक्ते । निषिञ्चामीति च मन्त्रेऽध्याहारः ॥ १२७ ॥

उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं तृणं निदधात्योषध इति ॥ १२८ ॥

नाभ्यग्रे हि वपायाः स्थानम् ॥ १२८ ॥

स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय च्छित्वाग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोनक्ति लोहितेन रक्षसामिति ॥ १२९ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रज्ञाता च घृताक्ता प्रदेशोच्यते । यया पशुसमञ्जनं कृतम् । छित्त्वा सतृणं चर्म तृणाग्रं सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन मूलं द्विगुणीकृत्योभयतोनक्ति लोहितेन रक्षसामित्यनेन मन्त्रेण ॥१२९॥

निरस्तमित्यपास्यति ॥ १३० ॥

अक्तं मूलम् ॥ १३० ॥

इदमहमित्याभितिष्ठति यजमानः ॥ १३१ ॥

रक्षोभिध्यायकत्वादुदकोपस्पर्शनम् । अत्र च बहुयजमानके एक एवाभितिष्ठति क्रत्वर्थत्वात् ॥ १३१ ॥

वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौति घृतेन द्यावापृथिवी इति ॥ १३२ ॥

प्रोर्णौति वपाया वेष्टयति । वपाश्रपण्योश्च उखाकार्योपत्या तन्मन्त्रेणोहितेनाशनं द्यौस्थः पृथिवीस्थ इति ॥ १३२ ॥

परिवास्य चात्वालेवसिच्य शामित्रे प्रतपति ॥ १३३ ॥

परिवासनं च च्छेदनमुच्यते ॥ १३३ ॥

शामित्रैकदेशमाहवनीये प्रास्यत्यग्नीत् ॥ १३४ ॥

तच्च पुनरुल्मुकमग्नीदादत्त इति पुनः शब्दोपादानान्निर्मन्थ्यपक्षे शामित्रैकदेशस्य न प्रासनमिति। कण्वानामपि च तत्पुनरप्यर्जतीति पठ्यते । पुनः शब्दस्य कृतार्थवृत्तित्वात् ॥ १३४ ॥

तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायो वेरिति ॥ १३५ ॥

तृणाग्रमाहवनीये प्रास्यतीत्यनुवर्त्तते । अधस्तनपदार्थेऽग्नीनुक्तश्चशब्देन तस्यानुकर्षणं मा भूदित्यध्वर्युग्रहणम् । एवं चानेनैव ज्ञापकेन ज्योतिष्टोमे नेष्टा तोत इत्येनां वाचयतीत्युक्त्वा सोमक्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यया च समीक्षमाणामित्यत्र च शब्देन नेष्टुरेवानुकर्षणं युक्तम् । तथा च ब्राह्मणम् । तं नेष्टा वाचयतीति प्रकृत्याथैनां सोमक्रयण्या संख्यापयतीत्याह ॥ १३५ ॥

उत्तरतस्तिष्ठन्प्रतप्य वपामन्तरायूपाग्नी हृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति परीत्य ॥ १३६ ॥

उत्तरतस्तिष्ठन्नाहवनीये प्रतप्य वपामन्तरेण यूपाग्नी हृत्वा पूर्वेण यूपं परीत्य दक्षिणतो व्यवस्थितः प्रतिप्रस्थाता श्रपयतीति । सम्प्रदाये तु चात्वालावसेकादि प्रतिप्रस्थाता चात्वालेऽवसिच्य शामित्रे प्रतपतीति । प्रतपनं च श्रपणैकदेशः । तां पशुश्रपणे प्रतपति तथोह्यस्यात्रापि शृता भवतीति हि श्रूयते । श्रपणं च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकमिति सम्प्रदायः ॥ १३६ ॥

वपाꣳ स्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति ॥ १३७ ॥

अभिघारणं तु प्रकृतमेव । प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । अतश्च स्वाज्यमाज्यमिति ॥ १३७ ॥

स्तोकेभ्योनुवाचयति शृतायाꣳ शृताप्रचरेत्याह प्रतिप्रस्थाता स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति ॥ १३८ ॥

स्वाहाकृतिशब्देनोत्तमः प्रयाज उच्यते ॥ १३८ ॥

हुत्वावपामभिघारयति पृषदाज्यं ध्रुवां प्रथममाज्यभागौ चेत् ॥ १३९ ॥

चेच्छब्दो यद्यर्थः । यद्याज्यभागावत्र क्रियते इति । निरूढे ह्याज्यभागयोर्विकल्पः ॥ १३९ ॥

तेनोच्यते—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्राज्यभागौ कुर्वन् ॥ १४० ॥

आज्यभागौ कुर्वन्नत्रावसरे करोति । अग्नीषोमीये पुनराज्यभागौ नस्त एवेत्युक्तमेव ॥ १४० ॥

वपया चरिष्यन्नुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वपामवद्यन्नाहेन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति ॥ १४१ ॥

उपस्तीर्य जुह्वामाज्यं हिरण्यशकलमवदधाति । अवद्यन्नाहेति च सहानुवाचनार्थम् । इन्द्राग्निभ्यां च्छागस्येति च प्रयोगोपप्रदर्शनार्थम् । न सौर्यादि व्युदासार्थम् । विकल्पेन ह्यत्र देवताः श्रूयन्त इति ॥ १४१ ॥

हिरण्यमवधाय द्विरभिघारणं सोमे ॥ १४२ ॥

निरूढे तु सकृदभिघारणम् । सा वा एषा पञ्चावत्ता वपा भवतीति वचनात् । सोमशब्दनं चाग्नीषोमीयोपलक्षणम् । अतस्तद्विकारेषु निरूढवर्जं सर्वत्र द्विरभिघारणमिति ॥ १४२ ॥

आश्राव्याहेन्द्राग्निभ्यां च्छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति ॥ १४३ ॥

एतदपि प्रयोगोपप्रदर्शनार्थमेव ॥ १४३ ॥

प्रस्थितमिति च प्रसुते ॥ १४४ ॥

प्रसुतशब्देन सवनीयोऽभिधीयते । तद्विकारेषु च प्रस्थितशब्दे प्राप्ते सौत्रामण्यामुपसंहारादन्यत्र न भवतीति । उपसंहृतो हि प्रस्थितशब्दः सौत्रामण्यां प्रस्थितमिति च त्रिपशोः सर्वमिति ॥१४४॥

हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृते इति ॥१४५॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वपाश्रपणीबहुत्वे मन्त्रस्य विपरिणामः ॥ १४५ ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति ॥ १४६ ॥

मन्त्रलिङ्गाच्चाद्भिर्मार्जनमिति ॥ १४६ ॥

त्रिशास्ति पशुमन्यः ॥ १४७ ॥

शशुर्हिंसायाम् । अन्यः पशुं हिनस्ति मारयतीत्यर्थः । कुत एतदन्य इति । संज्ञाभेदात् । अन्या हि संज्ञा शमितेति । संज्ञाभेदाच्च संज्ञान्तरे प्रतीतिर्भवति देवदत्तो यज्ञदत्त इति यथा ॥ १४७ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

ऋत्विजां वैको ऽप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे ॥ १४८ ॥

ऋत्विजां वैकः करोति संज्ञपनं नान्यः कुत एतत् । अप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे । शमनकर्मणि संज्ञपने नैव कश्चित्प्रकल्पितो दृश्यते वेदे। ननु शमितैनं कण्ठ बध्वा नयतीत्यस्ति प्रकल्पनम् । उच्यते । ऋत्विजामेवैकः शमनक्रियायोगाच्छमितेति । तस्मादृत्विजामेवैकः करोति ॥ १४८ ॥

किं च—

उपगादर्शनाच्च ॥ १४९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्याप्रकल्पने ऋत्विजामेव कर्तृत्वमिति । हो इत्यृत्विऽज उपगायन्त्योमिति यजमान इत्यृत्विजमुपगानं दर्शयति । विधिरिति चेत् । मैवम् । हो इत्येवं परत्वाद्वाक्यस्य । न्यायप्राप्तान् ऋत्विजोनुवदिति । तद्विधाने हि वाक्यभेदप्रसङ्गः । तथा नाध्वर्युरुपगायतीति अध्वर्योः प्रतिषेधं ब्रुवनृत्विजामुपगानं दर्शयति । एवं तावत्केषां चिदयमेव सिद्धान्तः । अत्रोच्यते । यदुक्तमप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्र इति । तन्नैवं येन ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्य शमितुः प्रकल्पनं च दृश्यते । शमितैनं कण्ठे बध्वानयतीति । तथाश्टतꣳ हविः शमितरिति । तत्र शमितारं दर्शयति । ननु च ऋत्विजामेवैकः शमनं कुर्वन् शमिता भविष्यति । तस्यैतद्दर्शनमिति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेत्युच्यते । व्यापृतेषु ऋत्विक्षु शमितृशब्दश्रवणादन्य इति गम्यते।प्रतिप्रस्थाता पशुमन्वारभते तमध्वर्युमैत्रावरुणो ऽभिगुप्रैषे अभिगौ होता ऽग्नीदुल्मुकमादायाग्रतो गच्छति । ब्रह्माकृताकृतप्रत्यवेक्षणो । एवं सर्वेर्त्विक्षु व्यापृतेषु शमिना श्रूयते । अतस्तेभ्यो ऽन्य इतिगम्यते । यश्चोपगादर्शनमुक्तम् । तदप्रकल्पितविषयम्।अपि च संज्ञपने ऋत्विक् कर्तृके समाख्ययाध्वर्युः प्राप्नोति । तत्राध्वर्युशमितृसंवादे इदमनुपपन्नार्थं भवति । अनेनाध्वर्युर्भवति शमितरितदेनो भवतीति ।तस्मादन्यः शमितेति।अथवानेन सूत्रेण विकर्त्तनमेव चिन्त्यते विशास्तिपशुमन्यः । अन्यः पशुविकर्त्तनं करोति ।न ऋत्विगिति। कुत एतदभिप्रवृत्तत्वात् ।मारणे हि शमितुरभिप्रवृत्तत्वाद्विकर्त्तनेपि स एवेति । एवं प्राप्त उच्यते । ऋत्विजां वैकोप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे । ऋत्विजामेवैकः पशुविकर्त्तनं करोति । कुत एतत् । अप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे । शामित्रशब्देन विकर्त्तनमभिधीयते । तत्र नान्यः प्रक्लिप्तः । यत्र नाम नान्यः प्रकल्प्यते तत्रर्त्विजां कर्तृत्वम् । उपगादर्शनाच्चेति व्याख्यातम् ॥ १४९ ॥

विक्रयी त्वन्यः शूद्रसंयोगात् ॥ १५० ॥

विक्रयी पुनरन्यो भवति । कुतः । शूद्रसंयोगात् ॥ १५० ॥

अङ्गान्यवद्यत्यभञ्जन् ॥ १५१ ॥

अनवखण्डयन् ॥ १५१ ॥

हृदयं जिह्वां क्रोडः सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि ॥ १५२ ॥

क्रोडशब्देन वक्षोभिधीयते । यकृच्छब्देन च कालेयम् । गुदः पक्वाशयावस्थानं तन्मध्यम् । दक्षिणा च श्रोणिः । एतानि जौहवानि जुह्वामवदेयानि ॥ १५२ ॥

दक्षिणासक्थिपूर्वनडकम् ॥ १५३ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri,Funding: MIDF

सक्थिः सच्यतेरासक्तोस्मिन्काय इति खचकोभिधीयते। तस्य यः पूर्वः प्रथमो नडकः सोवदेयः ॥ १५३ ॥

गुदतृतीयाणिष्ठम् ॥ १५४ ॥

गुदतृतीयस्य लघुतरम्। १५४ ॥

सव्या च श्रोणिरित्यौपभृतानि ॥ १५५ ॥

उपभृत्यवदेयानि ॥ १५५ ॥

वर्षिष्ठमुपयड्भ्यः ॥ १५६ ॥

यद्वर्षिष्ठं महत्तरं गुदतृतीयं तदुपयड्ढोमार्थम्। एवमेव हि त्रिभागश्रवणात् ॥ १५६ ॥

अवदानकाले प्रभागः ॥ १५७ ॥

जौहवौपभृद्विवेकार्थं ह्येतद्वचनम् ॥ १५७ ॥

वनिष्ठुजाघनी चावद्यति ॥ १५८ ॥

वनिष्ठुस्थूलान्त्रम्। जघनप्रदेशे भवा जाघनी प्रसिद्धम् ॥ १५८ ॥

क्लोमप्लीहाध्यृध्नीपुरीततं चेच्छन् ॥ १५९ ॥

अवद्येत्। क्लोमो गलकनाडी। प्लीहः प्रसिद्धः। अध्यूध्नी ऊधप्रदेशस्योपरिभवति। पुरीतच्छब्देन हृदयमवच्छादितं येन तदुच्यते। पुरीतत्पुरीषठ् हृदयं तत्पुरीतता प्रच्छादयतीति श्रुतत्वात्। एतानि भागावदानानि। एषामत्र विकल्पः। अन्यत्र नियमः। अग्नीषोमीये त्वभाव एवेत्युक्तमेव ॥ १५९ ॥

उदरमेदोवाशिष्टं गुदे प्रास्यति कृशश्चेत् ॥ १६० ॥

उदरे यन्मेदः अङ्गग्रहणेनागृहीतं तदवशिष्टं गुदे प्रास्येद्यदि कृशः पशुर्भवति। कृशो दुर्बल उच्यते ॥ १६० ॥

द. नं. ५०३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, र्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम्। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-परम्-श्रीभाष्यकर्तां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णः (वेदान्तः) २

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपतेः (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (वेदान्तः) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम्। (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम्। ४

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

DATE DUE

०८८a	५१ २२		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

294.5421

5036

MAHENDRA SANSKRIT UNIVERSITY

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ
पुस्तकालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu